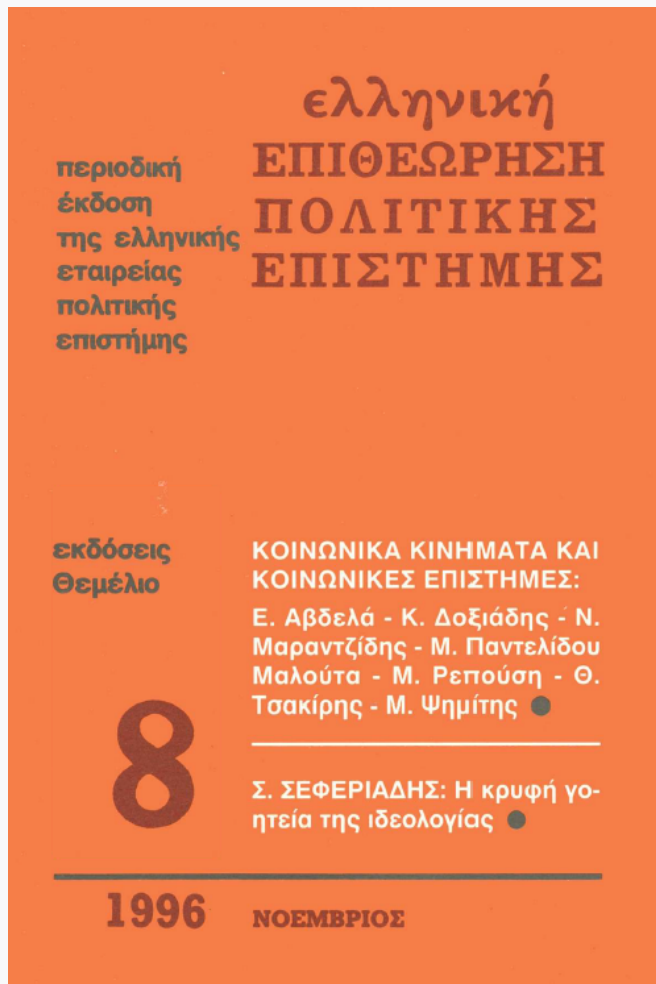

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 8, Αρ. 1 (1996)

Εναλλακτικά κοινωνικά κινήματα: Η αναζήτηση του εφικτού ανάμεσα σε υποκειμενικές ανάγκες και κρατικές πολιτικές

Μιχάλης Ψημίτης

doi: [10.12681/hpsa.15238](https://doi.org/10.12681/hpsa.15238)

Copyright © 2017, Μιχάλης Ψημίτης

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Ψημίτης Μ. (2017). Εναλλακτικά κοινωνικά κινήματα: Η αναζήτηση του εφικτού ανάμεσα σε υποκειμενικές ανάγκες και κρατικές πολιτικές. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 8(1), 17-50.
<https://doi.org/10.12681/hpsa.15238>

ΕΝΑΛΛΑΚΤΙΚΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΚΙΝΗΜΑΤΑ:
Η ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ ΤΟΥ ΕΦΙΚΤΟΥ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΕ
ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΙΚΕΣ ΑΝΑΓΚΕΣ ΚΑΙ ΚΡΑΤΙΚΕΣ
ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ

Η ανοχή, να το ξέρεις, είναι μόνο και πάντα καθαρά ονομαστική. Δε γνωρίζω ούτε ένα παράδειγμα, ούτε μια περίπτωση πραγματικής ανοχής. Κι αυτό γιατί μια «πραγματική ανοχή» θα ήταν μια αντίφαση εν τούτοις. Το γεγονός ότι κάποιος «γίνεται ανεκτός» είναι το ίδιο με το να καταδικάζεται. Η ανοχή είναι, μάλλον, μια μορφή καταδίκης πιο εκλεπτυσμένη. Πράγματι, σ' αυτόν που «γίνεται ανεκτός» λένε να κάνει ό,τι θέλει, ότι έχει πλήρες δικαίωμα να ακολουθήσει τη φύση του, ότι το γεγονός πως ανήκει σε μια μειοψηφία δε σημαίνει καθόλου κατωτερότητα και τα λοιπά και τα λοιπά. Όμως η «διαφορετικότητα» του –ή καλύτερα η υπαιτιότητα του να είναι «διαφορετικός»– παραμένει ταυτόσημη ενώπιον και όποιου αποφάσισε να τον ανεχτεί και όποιου αποφάσισε να τον καταδικάσει. Καμία πλειοψηφία δε θα μπορούσε ποτέ να καταργήσει από τη συνείδησή της την αίσθηση της «διαφορετικότητας» των μειοψηφιών. Θα την έχει πάντα, αιώνια, μοιραία παρούσα.

Pier Paolo Pasolini, 1975

Εντάσεις που προκαλούνται από διαδικασίες συγκρότησης ταυτοτήτων και διαμόρφωσης των πολιτικών (κρατικών και μη), χαρακτηρίζουν συνήθως τις κοινωνικές ομάδες που εμφανίζουν μια ειδικού τύπου συλλογική δράση. Ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά τα εναλλακτικά κοινωνικά κινήματα (ε.κ.κ.),¹ η θεωρητική αναζήτηση συναντάται με την πολιτική πρακτική, στο σημείο όπου διαπιστώνεται ότι η συ-

* Ο Μιχάλης Ψημίτης είναι Κοινωνιολόγος, διδάκτωρ του τμήματος ΠΕΔΔ του Πανεπιστημίου Αθηνών.

1. Ο όρος «εναλλακτικά» θα χρησιμοποιηθεί εδώ αντί του όρου «νέα», για να υποδηλώσει μια ποιοτική διαφοροποίηση αυτών των κινήματων σε σύγκριση με τα «ιστορικά» κινήματα (π.χ. εργατικό κίνημα). Αυτή η διαφοροποίηση αφορά, όπως

γκρότηση των υποκειμενικών ταυτοτήτων επιδρά στους τύπους των παραγόμενων πολιτικών (ειδικά του κράτους), ενώ ταυτόχρονα οι πολιτικές αυτές γίνονται βασικό στοιχείο επιλεκτικής διαχείρισης των αντικειμενικών συνθηκών, υπό τις οποίες συγκροτούνται οι ταυτότητες. Αυτό σημαίνει ότι οι μορφές της ριζοσπαστικοποιημένης κοινωνικής αμφισβήτησης οφείλουν κάθε φορά να επεξεργάζονται αυτοστοχαστικά τη συγκρότηση των ταυτοτήτων τους, σε διαρκή αναμέτρηση με όλα τα στοιχεία των κρατικών πολιτικών που απευθύνονται στους φορείς της αμφισβήτησης, και που επιχειρούν να προσαρμόσουν τις υποκειμενικές ανάγκες για συλλογική ταυτότητα στα δεδομένα της λειτουργίας του συστήματος.

Ο τίτλος αυτής της εργασίας υπονοεί ότι η εμπειρική διάσταση των ε.κ.κ. και η βιωματική όψη της συμμετοχής των ατόμων σε αυτά, αντανακλούν μια αντιφατική και συχνά εκρηκτική σχέση ανάμεσα σε υποκειμενικά αυτοπαραγόμενες ταυτότητες και πολιτικά ετεροκαθοριζόμενες ταυτότητες. Το άρθρο αυτό θα πραγματευθεί τα ε.κ.κ. υπό το πρίσμα αυτών των δύο διαδικασιών: της συγκρότησης των ταυτοτήτων τους και της συγκρότησης των κρατικών πολιτικών απέναντι σε αυτά.

Στόχος του άρθρου είναι ακριβώς να εξετάσει ορισμένες όψεις της διαμόρφωσης των κινήματων που καταδεικνύουν τη σύνθετη και αντιφατική φύση τους.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Αν δεχτούμε ότι κάθε ειδική συγκυρία στην ανάπτυξη των κοινωνικών συγκρούσεων συμπυκνώνει «ιστορικά» το νόημα των μεταβολών της δομής της ανισότητας μέσα από παγιωμένες σχέσεις εξουσίας αλλά και μέσα από αντίστοιχα κυρίαρχα πρότυπα θεώρησης της πραγματικότητας και, ότι αυτά τα πρότυπα εμφιλοχωρούν νομοτελειακά και στα πεδία μελέτης των κοινωνικών επιστημών, τότε έχουμε σήμερα σοβαρούς λόγους να αμφιβάλουμε για τη σημασία και τα περιεχόμενα που συχνά αποδίδονται στα «αμφισβητικά» ή «εναλλακτικά» κοινωνικά κινήματα.

Πράγματι, τα αναλυτικά εργαλεία που χρησιμοποιούνται για να προσδιορισθούν τα περιεχόμενα αυτών των κινήματων, καθώς και οι πραγματικές συνθήκες που τα θεμελιώνουν ως εναλλακτικές μορφές συλλογικής δράσης, παραμένουν σε μεγάλο βαθμό είτε α-

πλουστευτικά είτε ιδεολογικώς χειραγωγικά. Στην πρώτη περίπτωση μπορούμε να πούμε ότι, στο χρονικό διάστημα που μεσολάβησε από την εμφάνιση των πρώτων εναλλακτικών κοινωνικών κινήματων το τέλος της δεκαετίας του '60 μέχρι σήμερα, η σημασία τους και τα περιεχόμενά τους φαίνονται να γίνονται συχνά αντικείμενα μιας τυπολογικής κατασκευής που, στην καλύτερη περίπτωση, αναλύει τα χαρακτηριστικά της δράσης τους με έναν τρόπο σχηματικό και τυπολογικά αφαιρετικό. Συνεπώς, αγνοεί χάριν της «ταξινομικής ακρίβειας» τις συλλογικά και ατομικά βιωμένες εμπειρικές διαστάσεις τους, καθώς και τις πολλαπλές σημασίες της δράσης των ατόμων που τα συγκροτούν.

Στη δεύτερη περίπτωση, θα πρέπει να ληφθεί υπ' όψιν ότι η πτωχοποιός επίδραση της σημερινής πολιτικοκοινωνικής πραγματικότητας –που δείχνει να τείνει ολοένα στη διαμόρφωση μιας κοινωνικής συναίνεσης υλικά προσανατολισμένης– πριμοδοτεί, από τις διαθέσιμες επεξηγηματικές θεωρίες της ανάπτυξης των κοινωνικών κινήματων, εκείνους τους παράγοντες που περισσότερο ταιριάζουν σε αυτή την πραγματικότητα. Έτσι, από το πλέγμα των θεωρητικών προτάσεων που εξηγούν την ανάδυση των ε.κ.κ. μέσα από δομικές μεταβολές, αξιακές αλλαγές, ψυχολογικές διαδικασίες, γενεακά χάσματα, ρομαντικές διαφωνίες κ.ά.,² θα όφειλε κανείς να επιλέξει κάποια ή κάποιες από αυτές, με τρόπο ώστε να περιορίζεται η διαχρονική σημασία των κινήματων. Κυρίως, όμως, να απορρίπτεται στην ουσία της η θέση ότι αυτά τα ε.κ.κ. είναι φορείς μιας ενεργούς συλλογικής υποκειμενικότητας, που αντιπαράθεται δυναμικά στην κυρίαρχη, αδιάλειπτη, πολιτικο-οικονομική συνδιαλλαγή μεταξύ κράτους και κοινωνίας των πολιτών.

Από την άλλη πλευρά, είναι γνωστό ότι η θεσμοποιημένη σύλληψη της πολιτικής διαδικασίας αναφέρεται σε μια πολιτικά θεμελιωμένη και συνθετική δημοκρατία, η οποία λειτουργεί ως ενωτικό σύστημα της δεσμευτικής απόφασης για τη συλλογικότητα και ως τεχνική επίλυσης των συγκρούσεων, με βάση την ορθολογική συναρμογή μέσου και σκοπού. Αν, τώρα, υποθέσουμε ότι σε αυτή τη δημοκρατία αντιπαράθεται μια άλλη, πολιτικά αθεμελιώτη και μη θεμελιώσιμη, «δημοκρατία» που, κατ' αντιδιαστολή με τα παραπάνω, λειτουργεί ως «διασκορπίζουσα» αρχή οργάνωσης της κοι-

2. Μια σχηματική συνόψιση των θεωριών της δεκαετίας του '80, που αναλύουν τις συνθήκες διαμόρφωσης των ε.κ.κ., βρίσκεται στο C. Offe, *Ingovernabilità e mutamento delle democrazie*, Il Mulino, Bologna 1982, σ. 102-103.

ωνίας με βάση την αμείωτη πολλαπλότητα των καταστάσεων ζωής και των αντίστοιχων οπτικών γωνιών,³ τότε πρέπει να δεχθούμε ότι η συμβολή των ε.κ.κ. στην κοινωνική θεωρία είναι σημαντική, ιδιαίτερα στο επίπεδο ενός τρόπου σκέψης που αντιμετωπίζει κριτικά τόσο τα απλουστευτικά όσο και τα ιδεολογικώς χειραγωγικά ερμηνευτικά σχήματα.

Αυτή η συμβολή μπορεί να εκτιμηθεί σωστά, αν αναλογιστούμε ότι τα ε.κ.κ. με την παρουσία τους και τη δράση τους ενίσχυσαν τις τάσεις αναθεώρησης βασικών κατηγοριών ανάλυσης της σύγχρονης πραγματικότητας. Υπ' αυτήν την έννοια συντέειναν αποφασιστικά στην ενίσχυση:

- μιας διεπιστημονικής προσέγγισης ζητημάτων που αφορούν συμβολικές διεργασίες, πολιτισμικές και αξιακές μεταβολές, ασυμμετρικές μεταξύ κοινωνικής ταυτότητας και υποκειμενικής ταυτότητας και αντίστοιχες μορφές συλλογικής και ατομικής δράσης·
- της συνεπαγόμενης σύνδεσης των νέων συλλογικών μορφών δράσης με την προβληματική των αλλαγών που υφίσταται, όχι μόνο η οικονομική και κοινωνική δομή, αλλά και η δομή της ανθρώπινης υποκειμενικότητας·
- ενός ανακαθορισμού της έννοιας της «τάξης» και ειδικά της «εργατικής τάξης», τόσο υπό τη δομική της διάσταση (κερματισμός και αποσύνθεση της εργατικής τάξης) όσο και υπό τη θεσμικοπολιτική της διάσταση (ως βασικής κατηγορίας για τη σύλληψη της δυνατότητας της κοινωνικής μεταβολής)·
- μιας διαπλοκής αναλυτικών εργαλείων που προέρχονται από διαφορετικές σχολές σκέψης (μαρξισμός, λειτουργισμός, συμβολική διεπίδραση κ.ά.)·
- της σημασίας μιας κοινωνικοπολιτικής συμμετοχής, που δεν είναι ούτε η πολιτική συμμετοχή της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, ούτε η οικονομική συμμετοχή της οργανωμένης αγοράς, αντίθετα, ενσαρκώνει μια ριζοσπαστικοποιημένη μορφή διαμαρτυρίας⁴

3. Αυτός ο φαινομενολογικός δυϊσμός της δημοκρατίας συνιστά, σύμφωνα με τον Barcellona, τη βάση μιας διαρκούς αμφισβήτησης του κυρίαρχου πολιτικού γλωσσικού ιδιώματος, που συγκροτείται ως σταθεροποιητής της κοινωνικής συνοχής, διαμέσου της ομολογοποίησης και της εξουδετέρωσης των ανθρώπινων διαφορών ή τουλάχιστον της υπαγωγής τους σε ένα κοινό ποσοτικό παρονομαστή [βλ. σχετικά P. Barcellona, *L'individualismo proprietario*, Boringhieri, Torino 1987, σ. 61 κ.ε. Επίσης του ίδιου, *Il ritorno del legame possibile*, Boringhieri, Torino 1990, σ. 87].

4. Με αυτή την έννοια ο Habermas, π.χ., ορίζει με τον κάτωθι τρόπο τις συνθήκες ανάπτυξης αυτού του τύπου συμμετοχής: «[...] τα τελευταία χρόνια σαφώς αυ-

που στρέφεται εναντίον όλων εκείνων των πολιτικών του κράτους, οι οποίες επιχειρούν με διοικητικά μέσα να παρέμβουν σε ζητήματα της ιδιωτικής σφαίρας του ατόμου.⁵

2. ΤΑ ΕΝΑΛΛΑΚΤΙΚΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΚΙΝΗΜΑΤΑ ΕΙΝΑΙ, ΠΡΙΝ ΑΠ' ΟΛΑ, ΦΟΡΕΙΣ ΣΥΝΘΕΤΟΤΗΤΑΣ

Είτε από την άποψη των κοινωνικών χώρων που τα συγκροτούν είτε από την άποψη των περιεχομένων και των διεκδικησέων τους, τα ε.κ.κ. παραπέμπουν στη συνθετότητα. Πράγματι, σε ό,τι αφορά το πρώτο ζήτημα, υφέρπει συχνά μια αντίληψη που ταυτίζει τα ε.κ.κ. στον ώριμο καπιταλισμό αποκλειστικά με τα κινήματα: (α) των νέων, (β) των γυναικών, (γ) των φοιτητών και (δ) των οικολόγων. Παραγνωρίζεται έτσι, ότι δίπλα σε αυτά τα κινήματα υπάρχουν μια ακόμη σειρά μορφών συλλογικής δράσης και αμφισβήτησης, όπως τα κινήματα για τις πόλεις, το κίνημα των καταναλωτών, οι εθνικές και γλωσσικές μειοψηφίες, τα κοινοτικά κινήματα και τα κινήματα αντικουλτούρας, οι αγώνες για την υγεία και εναντίον των θεσμών της απομόνωσης. Αυτές οι μορφές δράσης, ακριβώς όπως και τα παραπάνω κινήματα, μετασχηματίζουν την ποιότητα της συλλογικής δράσης στο μέτρο που: (α) δεν εμπλέκονται στην πολιτική μεσολάβηση· (β) απορρίπτουν τη θέση της κατάληψης της πολιτικής εξουσίας και στοχεύουν στον άμεσο έλεγχο των συνθηκών ύπαρξης του χώρου τους, σε πλήρη ανεξαρτησία από το σύστημα· (γ) επενδύουν τη δημόσια πολιτική σφαίρα με υπαρκτά ερωτήματα που αφορούν τη συναισθηματική, σεξουαλι-

ξήθηκε η ευαισθησία και μαζί μ' αυτήν η διάθεση για διαμαρτυρία εναντίον όλων εκείνων που όρισα ως δευτερογενή δυσλειτουργικά αποτελέσματα της καπιταλιστικής ανάπτυξης. Το οποίο σημαίνει ότι αυξήθηκε η συνείδηση της καπιταλιστικής "διείσδυσης," σε τομείς της ζωής που μέχρι σήμερα εξασφαλιζόνταν από την παράδοση και στους οποίους δεν κυριαρχούσαν οι αξίες της καπιταλιστικής κοινωνίας (ανταγωνισμός των status, ώθηση στην απόδοση, εργαλειοποίηση κτλ.)» [J. Habermas, συνέντευξη στη *Rinascita*, τχ. 30, 28 Ιουλίου 1978, σ. 16-17].

5. Είναι σαφές, ότι αυτή η αναθεώρηση σε ορισμένα σημεία «ειδικού» πολιτικού ενδιαφέροντος έγινε και σε προοδευτική και σε συντηρητική κατεύθυνση. Έτσι, π.χ., η «ανακάλυψη» κοινωνικών δυνάμεων με έντονη κριτική διάθεση για ριζοσπαστική δράση ενεργοποίησε διαδικασίες πολιτικής προσέγγισης ή προσεταιρισμού, όχι μόνο στην αριστερά αλλά και στη συντηρητική παράταξη [επ' αυτού βλ. J. Habermas, *ό.π.*, σ. 17].

κή και βιολογική ταυτότητα του ατόμου· (δ) αναζητούν μια νέα κοινοτική ταυτότητα με βάση την επιστροφή σε πρωταρχικές ιδιότητες (φύλο, ηλικία, χώρος ζωής)· (ε) απέναντι στον ορθολογισμό της αντιπροσώπευσης αντιπαραθέτουν την αλληλεγγύη της «άγριας» και αμεσολάβητης αντίθεσης.⁶

Η υπό μία έννοια ένταξη όλων αυτών των μορφών δράσης σε ένα κοινό πλαίσιο «αντισυστημικής» αναφοράς σημαίνει ότι, πολλαπλοί και ετερογενείς κοινωνικοί χώροι εμφανίζονται ως σύνθετες οργανωμένες όψεις της ίδιας συλλογικής κίνησης: της κινητοποίησης των ανθρώπων με βάση τις πρωταρχικές και «αναγωγικές» ιδιότητές τους, και όχι τις σχέσεις συνδιαλλαγής ή την αλληλεγγύη της κοινής ιδεολογίας· ή διαφορετικά, τη δραστηριοποίηση των υποκειμένων με τα κίνητρα που προσφέρει η επανακάλυψη των κοινοτικών και πολιτισμικών χαρακτηριστικών της καθημερινής ζωής, αντί των κινήτρων που προσφέρει μια πολιτικά μεσολαβημένη οργάνωση των μεταξύ τους σχέσεων.

Σε ό,τι αφορά το ζήτημα των περιεχομένων και των διεκδικήσεων των ε.κ.κ., η συνθετότητα είναι θέμα που άπτεται, όχι μόνο της κοινωνικής πολλαπλότητας και ετερογένειας που επισημάνθηκαν προηγουμένως, αλλά και των αντιφατικών εκδηλώσεων και των αιτημάτων που προβάλλουν, συνειδητά ή ασυνείδητα, οι φορείς των διεκδικήσεων. Τα αποτελέσματα που επιφέρει η δράση των επιμέρους κοινωνικών κινήματων είναι συχνά ένας συνδυασμός αντισυμβατικών συμπεριφορών, εκσυγχρονιστικών προτάσεων και εμπορευματοποιημένου φετιχισμού των συμβόλων. Έτσι, τα προτάγματα που περιέχει το κάθε κίνημα, καθώς και τα αντίστοιχα ειδικά κίνητρα δραστηριοποίησης, είναι μεταξύ τους αντιφατικά. Ο Melucci, χαρακτηριστικά αναφέρει ότι το φεμινιστικό κίνημα, πρωτίστως, δρα ως παράγοντας εκσυγχρονισμού των διαπροσωπικών και σεξουαλικών σχέσεων, προς μια κατεύθυνση που να είναι λειτουργική για τα πλέον ανανεωτικά συμφέροντα της άρχουσας τάξης. Την ίδια στιγμή όμως, επιδιώκει την αυτοδιάθεση της προσωπικότητας και την επικύρωση πολιτισμικών αιτημάτων ασυμβίβαστων με τον τεχνοκρατικό ορθολογισμό. Τέλος, εμφανίζεται μια ολόκληρη αγορά «φεμινιστικών» αγαθών και συμβόλων. Αντίστοιχα, τα φοιτητικά κινήματα είναι συγχρόνως διαδικασίες σχηματισμού και πνευματικής στελέχωσης νέων ριζοσπαστικών

6. Βλ. σχετικά Α. Melucci, «Δέκα υποθέσεις για την ανάλυση των νέων κινήματων», *Το Κοινωνικό Κίνημα*, τχ. 1, 1984, σ. 6-7.

elites, κινήματα που αγωνίζονται για τον εκσυγχρονισμό του πανεπιστημιακού θεσμού και, έκφραση υποκειμενικών αναγκών σε μετωπική σύγκρουση με την τεχνοκρατική ανάπτυξη.⁷

Με άλλα λόγια, συνυπάρχουν στα ε.κ.κ. η δυναμική ανάκτησης ενός προϋπάρχοντος κοινοτικού status των ομάδων, που παραβιάστηκε και υποβαθμίστηκε στην πορεία της καπιταλιστικής ανάπτυξης, η δυναμική εκσυγχρονιστικής ενσωμάτωσης στο σύστημα (με χειραφετητικές πρακτικές προοδευτικής ή συντηρητικής απόχρωσης) και, η δυναμική «απονεύρωσης» των κινήματων μέσα από τη μιμητική ψευδοπροσαρμογή που επιβάλλουν τα εμπορευματικά πρότυπα της αγοράς. Όπως θα δούμε παρακάτω, αυτή η διαφοροποίηση σε «αμυντικές» και «επιθετικές» όψεις των ε.κ.κ. συνιστά ένα πρόβλημα, τόσο για τα κινήματα αυτά καθαυτά όσο και για τους διαχειριστές των κρατικών πολιτικών. Από την άλλη πλευρά, οι κυμάνσεις της πολιτικής διαχείρισης της σύγχρονης μορφής του κράτους στοιχειοθετούν βασικούς παράγοντες επηρεασμού αυτών των όψεων, με τη φύση των κρατικών πολιτικών που διατυπώνουν και τις εκάστοτε ειδικές κοινωνικές στοχεύσεις που οριοθετούν.

Υπό τους όρους αυτούς, επομένως, είναι απαραίτητο να υπογραμμισθεί η σύνθετη, ετερογενής και αντιφατική φύση των ε.κ.κ. πέρα από αφαιρετικές ταξινομήσεις. Αυτή η διαπίστωση δικαιολογεί πλήρως μια μέθοδο προσέγγισης, που εκκινεί από την υπόθεση ότι «...στο εσωτερικό των φαινομένων της συλλογικής δράσης πρέπει να διακρίνουμε πολλαπλές σημασίες, που εξαλείφουν τη φαινομενική ενότητα του εμπειρικού αντικειμένου...».⁸

3. Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΔΙΑΜΑΧΗ ΓΥΡΩ ΑΠΟ ΤΟΥΣ «ΝΕΟΑΦΙΧΘΕΝΤΕΣ» ΣΤΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΠΡΟΣΚΗΝΙΟ

Πριν ακόμη μπούμε στην καθαυτού πραγμάτευση των δύο διαδικασιών που επισημάνθηκαν προηγουμένως, είναι χρήσιμο να ση-

7. Βλ. στο ίδιο, σ. 3 και 11. Για τη σύνθετη φύση του φοιτητικού κινήματος και τις διαφορετικές λειτουργίες του στο πλαίσιο του συνολικού συστήματος βλ. το συλλογικό έργο Α. Cavalli - Α. Martinelli (επιμ.), *Gli studenti americani dopo Berkeley*, Einaudi, Torino 1969, όπου τοποθετούνται οι εκπρόσωποι των περισσότερων τάσεων της αμερικανικής αριστεράς, πάνω σε ζητήματα ιδεολογίας, οργάνωσης και στρατηγικής του φοιτητικού κινήματος στις ΗΠΑ, μετά την εξέγερση του Μπέρκλεϋ, το χειμώνα του 1964.

8. Α. Melucci, ό.π., σ. 3.

μειωθεί ότι, το παιχνίδι των πολιτικών συνεκδοχών της δράσης των ε.κ.κ. παίζεται με βάση τη σχέση ανάμεσα σε δομικούς και υποκειμενικούς παράγοντες. Η πολιτική σημασία αυτών των κινήματων για την ευρύτερη κοινωνία⁹ και για τις διαδικασίες μεταβολής της αναλύεται απαραίτητα με όρους, που αντανακλούν κάθε φορά την τάση να τονίζονται ως καθοριστικοί, στη συγκρότηση των κινήματων, είτε οι δομικοί παράγοντες (ανεργία-υποαπασχόληση, πολιτική κρίση, «κρίση αξιών», κρίση της εκπαίδευσης κυρίως), είτε οι υποκειμενικοί παράγοντες (συμβολική διαφοροποίηση, επιλογή για «πολιτισμική» ένταση της σύγκρουσης, αυτοσυνείδηση και αμεσολάβητη οργάνωση των αγώνων).

Με αυτή την έννοια έχουν ενδιαφέρον, για παράδειγμα, οι τρόποι που χρησιμοποιούνται οι έννοιες «κρίση» και «σύγκρουση», προκειμένου να προσδιορισθεί με όρους κοινωνικών συμμαχιών το πολιτικό περιεχόμενο του νεολαιίστικου κινήματος, εκ μέρους αναλυτών της αριστεράς, αλλά και θεωρητικών εκπροσώπων ιδεολογικά συγγενών με τα ε.κ.κ.¹⁰

Σε γενικές γραμμές, λοιπόν, η επίσημη αριστερά θα αντιμετωπίσει τα ε.κ.κ. υπό το πρίσμα της μαρξικής αντίληψης για την πρωτοκαθεδρία της παραγωγικής διαδικασίας σε σχέση με την ευρύτερη κοινωνία, τόσο ως χώρου καθορισμού των τάξεων και των συγκρούσεων όσο και ως διαδικασία καθορισμού της ταξικής συνείδησης.¹¹ Α-

9. Ασφαλώς η «παρείσφρηση» μιας υποκειμενικής και κοινωνικά εκρηκτικής διάστασης στη συλλογική δράση που έφεραν αυτά τα κινήματα επηρέασε, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, το σύνολο των κοινωνικών θεσμών, κρατικών και μη (βλ. χαρακτηριστικά τα νεοθρησκευτικά κινήματα στις καθολικές χώρες) και στάθηκε αφητηρία για τη χάραξη «ειδικών κοινωνικών στρατηγικών» εκ μέρους τους. Αυτές οι στρατηγικές δεν μπορούν, φυσικά, να προσδιοριστούν μόνο με όρους μακροκοινωνικής σχεδιοποίησης και παρέμβασης. Για παράδειγμα, όπως θα δούμε και στη συνέχεια (βλ. υποσημ. 40), η οικογένεια έθεσε σε εφαρμογή νέα πρότυπα σχέσεων που –σε μικροκοινωνική κλίμακα και με τον αθεράπευτο εμπειρισμό που προϋποθέτουν οι καθημερινές σχέσεις υλικοπολιτισμικής και συναισθηματικής ανταλλαγής– επανέφεραν, με σιωπηρό αλλά και αποφασιστικό τρόπο, ζητήματα όπως ισότητα, ταυτότητα, ιεραρχία αυτονομία κτλ. στον πυρήνα της καθημερινής ζωής.

10. Για μια συνοπτική εικόνα των θεωρητικών διαφωνιών γύρω από τις συνέπειες της σύνθετης κρίσης ως παραγόντων καθοριστικών στη διαμόρφωση νέων μορφών κοινωνικής διαμαρτυρίας βλ. τις επιμέρους συμβολές στο L. Annunziata - R. Moscati (επιμ.), *Lavorare stanca*, Savelli, Roma 1978.

11. Βλ. χαρακτηριστικά M. Tronti, «Κράτος και κίνημα», *Προοπτική*, τχ. 134, Ιανουάριος 1985, σ. 37-38, καθώς και Κ. Τσουκαλάς, «Αμφισβήτηση και κρίση πολιτισμού», *Κομμουνιστική Θεωρία και Πολιτική*, τχ. 36, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1980, σ. 58.

πόρροια αυτής της αντίληψης είναι το γεγονός ότι τα ε.κ.κ. χαρακτηρίζονται «περιθωριακά», διότι δεν έχουν δικό τους ταξικό προσδιορισμό ούτε δική τους ταξική συνείδηση, στο μέτρο που η σχέση τους με το χώρο της παραγωγής είναι είτε ανύπαρκτη είτε έμμεση και ασήμαντη. Οι κοινωνικές μορφές του εξεγερμένου νέου, της χειραφετημένης γυναίκας, του ανυπάκουου μειονοτικού κ.ά., μπορούν, στις γραμμές αυτής της αντίληψης, να γίνουν αποδεκτές υπό τον όρο να αναγνωρισθούν ρητά δύο αλληλένδετες όψεις τους.

Κατ' αρχάς, υπό την «καθαρή» αναγνώριση μιας βασικής αρνητικής τους ιδιότητας: Από την άποψη της δομής του συστήματος, δε θα μπορούσαν να είναι παρά οι συνέπειες του εκφυλισμού του, δευτερογενείς παρενέργειες που αντικειμενικά υπονομεύουν τη συντεταγμένη μεταβολή του.¹² Το επιχείρημα συνίσταται στη διαπίστωση ότι, η κυρίαρχη αντίφαση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής ανάμεσα στην ατομική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής και και στον κοινωνικό χαρακτήρα τους, όταν δεν παράγει επανάσταση, παράγει διάλυση του αντικαπιταλιστικού μετώπου και των ενιαίων πολιτικών του εκφράσεων.¹³

Κατά δεύτερο λόγο, υπό την «σωτηριολογική» παραδοχή μιας, εν δυνάμει, θετικής τους ιδιότητας: από την άποψη της υποκειμενικής δράσης, αυτές οι κοινωνικές μορφές θα μπορούσαν να μεταμορφωθούν σε θετικούς αποδέκτες της προλεταριακής ιδεολογίας και να αφομοιώσουν –διατηρώντας ένα περιθώριο αυτόνομης παρουσίας τους– την ανάγκη να συγκροτηθεί μέτωπο εναντίον του κοινού εχθρού και υπό την ηγεμονία του εργατικού κινήματος.

Ο στόχος αυτής της «διφασικής» αντιμετώπισης είναι σαφής. Οι φορείς των νέων μορφών αμφισβήτησης πρέπει να συνδεθούν με το χώρο της παραγωγής, διαμέσου της άρθρωσής τους με τις λειτουργικές συνιστώσες αυτού του χώρου.

Λογικά λοιπόν, με αυτό τον τρόπο επιχειρείται η προσάρτηση

12. Ο Naville θα συνοψίσει με αυτό τον αφοριστικό τρόπο τη σχέση των περιθωριακών αυθόρμητων εκδηλώσεων αντίδρασης με την εργατική «κεντρικότητα»: «Υπάρχει ακόμη κι ο απλός και καθαρός παρασιτισμός που καταχρηστικά λέγεται “περιθωριακότητα”. Ας είμαστε ειλικρινείς, δε γίνεται να αντιμετωπίσουμε τα πιο καυτά προβλήματα του εργατικού κινήματος με την ιδεολογία της αυθόρμητης δημιουργίας, τουλάχιστον όχι περισσότερο απ' ό,τι όταν αναπτυσσόταν η ίδια άποψη, κάτω από την έκφραση «χαρά στην εργασία [...]» [P. Naville, *Ο χρόνος, η Τεχνική, η Αυτοδιαχείριση*, Praxis, Αθήνα 1986, σ. 77].

13. Πρβλ. R. Rossanda, «Idee e non idee», στο L. Annunziata - R. Moscati, ό.π., σ. 119-123.

των ε.κ.κ. στο γενικότερο σχήμα ταξικότητας, δράσης, σύγκρουσης και συνείδησης που απορρέει από το χώρο της παραγωγής. Είναι προφανές, ότι αυτή η αντίληψη αναγνωρίζει την αυτόνομη ύπαρξη των νέων κοινωνικών μορφών, μόνο στο μέτρο που δεν μπορεί να τις συσσωματώσει με τις στερεότυπες κοινωνικές μορφές που παράγει η κυρίαρχη ταξική δομή των καπιταλιστικών κοινωνιών. Από την άλλη πλευρά, αρνείται κατ' ουσίαν την αυτόνομη δράση αυτών των μορφών ακριβώς διότι, ταυτίζοντας το κοινωνικό με το ταξικό, απορρίπτει οποιαδήποτε ενεργό κοινωνική ιδιότητα των ανθρώπων, που δεν ταυτίζεται με (ή δεν απορρέει από) την ταξική τους ιδιότητα.

Σε αντιδιαστολή με αυτή τη θεωρία, μια ερευνητική τάση, που βρίσκεται ιδεολογικά πιο κοντά στα ε.κ.κ., εκκινεί από αντίθετο σημείο: υποβαθμίζει την επίδραση των δομικών παραγόντων στη συγκρότηση των ε.κ.κ. και υπογραμμίζει το ρόλο της υποκειμενικής δράσης των ατόμων σε αυτήν. Αυτή η τάση, παραμένοντας στο παράδειγμα του νεολαϊστικού κινήματος, δεν αρνείται τη σύλληψη της κρίσης. Την αναπροσδιορίζει, όμως, αποδίδοντας την έντασή της (και ειδικότερα την ένταση της «κρίσης των αξιών») στην επιτάχυνση που προκάλεσε η μαζική πρωτοβουλία των νέων κοινωνικών υποκειμένων, παρά στην αυτόματη και γραμμική αντανάκλαση μιας εσωτερικής τάσης του καπιταλισμού. Οι αποκλεισμένες μειοψηφίες στις ώριμες καπιταλιστικές κοινωνίες –όπως οι προαστικές κοινωνίες σε παγκόσμιο επίπεδο–, είναι φορείς αναγκών που προτείνουν με ανατρεπτικό τρόπο παλαιότερες, ξεχασμένες αξίες (ισότητα, κοινότητα) ή νέες αξίες (κριτική του παραγωγισμού), βασικές για μια ριζική κοινωνική μεταβολή. Η «κρίση των αξιών» συναρτάται με το γεγονός ότι οι παλαιές αξιακές κρουσταλλώσεις αμφισβητούνται από νέες, ανταγωνιστικές, αξίες.

Υπ' αυτούς τους όρους, η νεολαϊστική εξέγερση δεν είναι το αποτέλεσμα μιας δυσλειτουργικής όψης της παραγωγής. Οι «δομικές αιτίες», αυτές καθεαυτές, δεν εξηγούν με φυσικό τρόπο την ανάδυση των νέων στάσεων.¹⁴ Συνιστούν απλώς τα αντικειμενικά περιθώρια, εντός των οποίων χεμμαρρώδεις διαδικασίες συνειδητοποίησης και ταυτοποίησης οδηγούν σε πρωτόφαντα –και ανταγωνιστικά ως προς τις στερεότυπες αξίες της κυρίαρχης κοινωνι-

14. Για τα θέματα αυτά βλ. B. Beccalli, «Protesta giovanile e opposizione politica», στο L. Annunziata - R. Moscati, ό.π., σ. 124-132.

κής δομής– κανονιστικά πλαίσια ατομικής και συλλογικής συμπεριφοράς.

Η παράβαση του κανόνα και η αντισυμβατική συμπεριφορά γίνονται τα πεδία, όπου αναδύεται με σαφήνεια η διαφορά στη χρήση των συλλήψεων «κρίση» και «σύγκρουση». Αυτοί που θα αρνηθούν τη συγκρουσιακή φόρτιση, που ενέχει η παράβαση του κανόνα, θα αποδώσουν την παράβαση στον εκφυλισμό και στην κρίση του συστήματος.¹⁵ Εκείνοι, αντίθετα, που θα επενδύσουν με συγκρουσιακή σημασία την παράβαση, θα εξάρουν την κοινωνική αυτονομία των υποκειμένων και τη συλλογική πολιτική δράση τους.

Ο κίνδυνος υπερβολής όμως ελλοχεύει και εδώ. Αρκετές φορές οι εκπρόσωποι της τάσης που υπερασπίζεται την αυτονομία των νέων συλλογικών υποκειμένων ισχυρίζονται ότι, κάθε μορφή περιθωριοποίησης πρέπει και μπορεί να προσφύεται στην επαναστατική προοπτική· ότι κάθε μορφή αντισυμβατικής διαμαρτυρίας ή παραβατικής συμπεριφοράς στοιχειοθετεί, εν δυνάμει, τμήμα της συλλογικής έκφρασης της νέας υποκειμενικότητας. Έτσι, «ο όρος περιθώριο υπερφορτώνεται με συγκρουσιακές σημασίες κι όλοι οι “περιθωριακοί” γίνονται δυναμικά υποκείμενα μιας επαναστατικής σύγκρουσης».¹⁶

4. ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ, ΤΑΥΤΟΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ ΔΙΑΦΟΡΟΠΟΙΗΣΗ: ΝΥΞΕΙΣ ΕΠΙ ΤΟΥ ΘΕΩΡΗΤΙΚΟΥ ΖΗΤΗΜΑΤΟΣ

Τα ερωτήματα γύρω από τις νέες μορφές ατομικής και συλλογικής ταυτότητας στα ε.κ.κ. εμφανίζονται ως ζητήματα μιας συνεχούς και δυναμικής διαδικασίας αναζήτησης ταυτότητας, που χαρακτηρίζει τα νέα κοινωνικά υποκείμενα σε ατομικό και σε συλλογικό επίπεδο. Η συγκρότηση ενός «μετώπου» νέων υποκειμένων, που φάνηκε να αμφισβητεί εκ θεμελίων το υπάρχον σύστημα κοινωνικών και διαπροσωπικών σχέσεων, και η συλλογική ένταση και δημιουργικότητα με τις οποίες εκδηλώθηκε αυτή η αμφισβήτηση, είναι δύο από τα στοιχεία που χαρακτήρισαν για μεγάλο χρονικό διάστημα αυτή τη διαδικασία αναζήτησης.

Σε αυτό το σημείο θα εξετασθούν ορισμένες όψεις αυτής της

15. Πρβλ. στο ίδιο, σ. 8.

16. A. Melucci, ό.π., σ. 11.

διαδικασίας. Η ατομική ταυτότητα προϋποθέτει εξ ορισμού την έννοια «ταυτόν», που παραπέμπει σε μια εμπειρικού τύπου τάση για εσωτερική ενότητα του υποκειμένου με τον εαυτό του. Η ενότητα αυτή δεν μπορεί παρά να είναι το αποτέλεσμα δύο αξεχώριστων δυνατοτήτων. Αφενός, της δυνατότητας του υποκειμένου να αναγνωρίζεται με διάρκεια και σταθερότητα στο χρόνο ως ίδιο με τον εαυτό του, ακόμη και όταν υιοθετεί συμπεριφορές, εκ πρώτης όψεως, αντιφατικές μεταξύ τους· αφετέρου, της δυνατότητας του υποκειμένου να αναγνωρίζεται με διάρκεια και σταθερότητα στο χρόνο ως διαφορετικό από τα άλλα υποκείμενα, ακόμη και όταν υιοθετεί συμπεριφορές, εκ πρώτης όψεως, παρόμοιες με τις συμπεριφορές των άλλων.

Στην παραπάνω διατύπωση, διαφαίνεται ένα κριτήριο προσδιορισμού της ατομικής ταυτότητας που μπορεί να κατηγορηθεί για «υποκειμενισμό». Πράγματι, αν δεχτούμε ότι τόσο η δυνατότητα ταύτισης όσο και η δυνατότητα διαφοροποίησης είναι στιγμές της διαδικασίας συγκρότησης της ταυτότητας, που δεν αναγνωρίζονται υποχρεωτικά διαμέσου αντίστοιχων συμπεριφορών, τότε πρέπει να δεχτούμε, επίσης, ότι υπάρχει μια διάκριση ανάμεσα στην ταυτότητα του ατόμου και στην παρατηρήσιμη συμπεριφορά του. Ότι, δηλαδή, η ταυτότητα δεν εξωτερικεύεται ολοκληρωτικά στη συμπεριφορά και άρα, δεν μπορεί να «αναπαρασταθεί» επαγωγικά διαμέσου αυτής. Ότι για να προσδιοριστεί η ταυτότητα του υποκειμένου δεν υπάρχει μια «βασιλική οδός», που βασίζεται στην «αντικειμενική ερμηνεία», αλλά χρειάζεται η ανάλυση των εσωτερικών κινήτρων και των βαθύτερων διαθέσεων που βρίσκονται πίσω από τη συμπεριφορά του.

Υπό το πρίσμα αυτό, η ταυτότητα εμφανίζεται ως ένα μη παρατηρήσιμο γεγονός, ως ένα φαινόμενο όπου διαπιστώνεται μια αξιολογική αφασία ανάμεσα στην εμπειρική τάση για εσωτερική ενότητα του εαυτού, που ακολουθεί το υποκείμενο, και στην εμπειρική τάση για τον προσδιορισμό αυτής της ενότητας, μέσω της «αποκωδικοποίησης» των εξωτερικών εκδηλώσεων του εαυτού, που ενδεχομένως ακολουθεί ο παρατηρητής. Στη σύγχρονη παράδοση της κοινωνιολογικής και ψυχολογικής προσέγγισης της ταυτότητας η διαπίστωση αυτή στάθηκε πολύ συχνά αφετηρία των αναλύσεων. Αν εξαιρέσει κάποιος ορισμένες προσεγγίσεις συμπεριφορικού τύπου, κυρίως στο ψυχολογικό πεδίο ανάλυσης, μπορούμε να πούμε ότι η μεγάλη πλειοψηφία των μελετητών στην κοινωνιολο-

γία και στην ψυχολογία επεξεργάστηκε την έννοια της ταυτότητας, ειδικά από το δεύτερο μισό της δεκαετίας του '60, σε ένα κλίμα αντίδρασης στον συμπεριφορισμό.¹⁷

Η μεθοδολογική σημασία αυτών των διαπιστώσεων για τη μελέτη της συγκρότησης της ταυτότητας είναι προφανής. Το γεγονός ότι η ταυτότητα δεν είναι ένα παρατηρήσιμο γεγονός και, ότι η συμπεριφορική προσέγγιση έχει μικρή αναλυτική αξία στην περίπτωση της, σημαίνει ότι σε αυτή τη μελέτη οφείλουν να συγκλίνουν ποικίλες εννοιολογικές συμβολές από διαφορετικές επιστήμες. Η διεπιστημονική προσέγγιση σε ζητήματα ταυτότητας και συμβολικών διεργασιών, σημειώθηκε προηγουμένως, συνιστά μία από τις συμβολές των ε.κ.κ. στην αναθεώρηση βασικών κατηγοριών ανάλυσης της σύγχρονης πραγματικότητας εκ μέρους της κοινωνικής θεωρίας.

Η ατομική ταυτότητα, όμως, μπορεί να συγκροτείται μόνο ως ενδιάμεση σύλληψη ανάμεσα στο άτομο και στην κοινωνία, ως σύστημα συμβολικής ταύτισης και διαφοροποίησης που προσδίδει νόημα στην ατομική δράση. Σε αυτή την κατεύθυνση η ατομική ταυτότητα πρέπει να θεμελιωθεί κοινωνικά, δηλαδή να τύχει μιας διυποκειμενικής αναγνώρισης που επιτρέπει στην ενότητα του εαυτού να συνυπάρξει με άλλες ενότητες, μέσα σε ένα σύστημα σχέσεων που συγκροτεί το εξωτερικό περιβάλλον του ανθρώπου. Έτσι, η συμμετοχή του ατόμου σε μια ομάδα εξασφαλίζει ομαλές συνθήκες προσδιορισμού της ατομικής του ταυτότητας, και αυτό καθιστά πολύ δύσκολο έναν σαφή διαχωρισμό μεταξύ ατομικών και συλλογικών όψεων της τελευταίας.

Εντούτοις, οι μορφές της συνάρθρωσης μεταξύ ατομικής ταυτότητας και εξωτερικού περιβάλλοντος ποικίλουν ανάλογα με τον παράγοντα, που κάθε φορά θεωρείται ότι θέτει σε κίνηση τη διαδικασία ταυτότητας. Έτσι, στην περίπτωση του λειτουργισμού του Parsons η μελέτη της ταυτότητας τείνει να γίνει τμήμα της γενικότερης θεωρίας της προσωπικότητας, στο μέτρο που τονίζεται η σταθερή δομή της ψυχικής οργάνωσης του ατόμου, δυνάμει της κοινωνικοποίησης/εσωτερίκευσης που επιβάλλει έναν στιβαρό κανονιστικό προσδιορισμό αυτής της οργάνωσης. Από την άλλη πλευρά, οι εκπρόσωποι της συμβολικής διεπίδρασης προτείνουν

17. Επ' αυτού βλ. L. Sciolla, «Il concetto di identità in sociologia», στο F. Barbano κ.ά., *Complessità sociale e identità*, Angeli, Milano 1983, σ. 113-114.

τον σαφή διαχωρισμό προσωπικότητας και ταυτότητας, στο μέτρο που υπογραμμίζουν τον γνωστικό και σχεσιακό χαρακτήρα του προσδιορισμού της ταυτότητας και άρα, τον ασαφή, υπό διαρκή ανάλυση και «εξερευνητικό» προσανατολισμό της στο χρόνο.¹⁸

Ειδικότερα, από την άποψη της σχεσιακής/κοινωνικής θεμελίωσης της ατομικής ταυτότητας, είναι σημαντική η ανακάλυψη της «κοινωνικής ταυτότητας», όπως την επεξεργάζεται ο Tajfel.¹⁹ Αυτή η σύλληψη έχει το νόημα μιας διαδικασίας συγκρότησης της ταυτότητας, δυναμικής και γεμάτης συγκρούσεις. Η σχεσιακή θεμελίωση της ταυτότητας εδώ, είναι το προϊόν της άρθρωσης μεταξύ της κοινωνικής ταυτότητας και της διομαδικής σύγκρισης. Η κοινωνική ταυτότητα αναφέρεται στη γνώση του ατόμου ότι ανήκει σε συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες, σε συνδυασμό με κάποια συναισθηματική και αξιακή φόρτιση, με την οποία επενδύει αυτή τη συμμετοχή στις ομάδες. Η ανάδυση του σχεσιακού στοιχείου της κοινωνικής σύγκρισης, που καθιστά δυνατή την κοινωνική ταυτότητα, οφείλεται στο εργαλείο της «κοινωνικής κατηγοριοποίησης». Ως τέτοια εννοείται ένα μέσον συστηματοποίησης και διευθέτησης του κοινωνικού περιβάλλοντος, το οποίο έχει το ρόλο ενός οδηγού της ατομικής δράσης που αντανακλά τις κοινωνικές αξίες.

Η κοινωνική κατηγοριοποίηση προμηθεύει το άτομο με ένα σύστημα προσανατολισμού, που επιτρέπει τον προσδιορισμό της ειδικής θέσης τόσο του ατόμου όσο και των άλλων στην κοινωνία, με την έννοια ότι το άτομο προσδιορίζει τον εαυτό του και τους άλλους, σε συνάρτηση με την τοποθέτησή του μέσα σε ένα σύστημα κοινωνικών κατηγοριών. Η κοινωνική ταυτότητα, τότε, είναι ο ορισμός που δίνει το άτομο στην ειδική θέση που κατέχει μέσα σε αυτό το σύστημα.²⁰

Σχηματικά, η κοινωνική ταυτότητα είναι το προϊόν μιας ακολουθίας συγκροτητικών στιγμών, που ξεκινά από την κοινωνική σύγκριση, περνά στην κοινωνική κατηγοριοποίηση για να φτάσει στη διομαδική σύγκριση, η οποία νοείται περισσότερο ως ανάγκη κοινωνικού προσδιορισμού της ταυτότητας του ατόμου, παρά ως επιθυμία για νομισματική ανταμοιβή. Σε αυτό το πλαίσιο, οι θετι-

18. Πρβλ. στο ίδιο, σ. 111.

19. Βλ. σχετικά H. Tajfel, «La categorisation sociale», στο S. Moscovici (επιμ.), *Introduction à la psychologie sociale*, τόμ. 1, Larousse, Paris 1972, σ. 272-302.

20. Βλ. J.C. Turner, «Social comparison and social identity: Some prospects for intergroup behavior», *European Journal of Social Psychology*, τόμ. 5, 1975, σ. 5-34.

κές όψεις της κοινωνικής ταυτότητας και η δέσμευση στην κοινωνική δράση αποκτούν νόημα μόνο σε σχέση (ή σε σύγκριση) με άλλες ομάδες.²¹ Η υπόθεση της διομαδικής σύγκρισης είναι θεμελιώδους σημασίας για την κοινωνική ταυτότητα, όχι μόνο από τη στατική άποψη της αρχικής της συγκρότησης (όπου προφανώς επιφλοχωρούν παράγοντες στατικής, παθητικής ταύτισης), αλλά και από τη δυναμική άποψη μιας δραστηρίας και ενεργούς ταυτοποίησης,²² η οποία προϋποθέτει τη διαδικασία των επιλογών που κάνει το άτομο για να αυτοπροσδιορισθεί κοινωνικά.

Σύμφωνα με την υπόθεση αυτή, «όπου μια διομαδική κατάσταση επιτρέπει μια θετική αυτοεκτίμηση σε κάποια διάσταση, το άτομο συγκρίνοντας αυτή την κατάσταση, θα ορίσει τον εαυτό του με κοινωνικούς όρους που αναφέρονται σε αυτή τη διάσταση».²³ Το ουσιαώδες ζήτημα αυτής της προβληματικής είναι, ακριβώς, ότι ως καθοριστικό παράγοντα της κοινωνικής ταυτότητας προτείνει, εν τέλει, μια εκδοχή ανταγωνισμού, η οποία διακρίνεται από (και φαίνεται να υποκαθιστά) τον «εργαλειακό ανταγωνισμό» της σύ-

21. Βλ. H. Tajfel, *ό.π.*, σ. 293-294.

22. Είναι, νομίζω, προφανής η διαφορά στη χρήση των όρων «ταύτιση» και «ταυτοποίηση». Ο πρώτος, αναφέρεται στο γεγονός ότι ο εαυτός μπορεί να αναγνωριστεί μέσα από τη λίγο ή πολύ ανέξοδη συνταύτισή του με καταστάσεις ή συμπεριφορές που ασκούν μια ιδιαίτερη έλξη. Ο δεύτερος, αντίθετα, χαρακτηρίζει μια επίπονη διαδικασία συγκρότησης του εαυτού, ο οποίος αναγνωρίζει την ενόπτη του περισσότερο σε επιλεκτικές όψεις της σχέσης των αξιών με την κοινωνική αυτοεκτίμηση, παρά σε μια απλή διαδικασία ταύτισης. Έτσι, από τη μία πλευρά, η ταύτιση, ως αρχική ταυτοποιητική στιγμή, συναρθρώνεται με τη διαδικασία που η παράδοση του λειτουργισμού αποκαλεί «εσωτερίκευση της συμβολικής δομής της κουλτούρας, μέσω της κοινωνικοποίησης και της ενσωμάτωσης σε αυτή τη δομή». Από την άλλη πλευρά, η ταυτοποίηση εξειδικεύει νοηματικά ένα αποτέλεσμα «ενηλικίωσης», όπου το υποκείμενο είναι ικανό να παραγάγει από την ταυτότητα νέα ταυτότητα, έχει τη δυνατότητα ως ένα σημείο να παραγάγει αυτόνομα ό,τι πρωτύτερα είχε υποστεί ως παθητική εμπειρία [για το θέμα αυτό βλ. A. Melucci, «Identità e azione collettiva», στο F. Barbano κ.ά., *ό.π.*, σ. 152.

Νομίζω, πάντως, ότι οι πραγματικότητες που οροθετούν οι δύο όροι συχνά διαπλέκονται. Ένα παθητικό στοιχείο ταύτισης είναι πάντα παρόν στην ταυτοποιητική διαδικασία αυτοστοχαστικού προσδιορισμού του εαυτού. Σχετικά με ζητήματα που αναφέρονται στη διαπλοκή ταύτισης και ταυτοποίησης βλ. E. Erikson, «Adolescence et crise. La quête de l'identité», Flammarion, France 1972, σ. 162-173. Επίσης, για τα ίδια ζητήματα αλλά στο πλαίσιο της περίπλοκης σχέσης πρωτεύουσας κοινωνικοποίησης, δευτερεύουσας κοινωνικοποίησης και επανακοινωνικοποίησης του ατόμου βλ. το P. Berger - T. Luckmann, «The social construction of reality. A treatise in the sociology of knowledge», ειδικότερα σ. 149-193.

23. J.C. Turner, *ό.π.*, σ. 16.

γκρουσης των συμφερόντων που τείνει στην υλική ανταμοιβή. Αυτή η εκδοχή είναι ένας «κοινωνικός ανταγωνισμός»,²⁴ προϊόν της διεπίδρασης μεταξύ των συγκριτικών κοινωνικών όψεων της κοινωνικής ταυτότητας και των διαμοιρασμένων αξιών. Με την έννοια ότι σε μια διομαδική κατάσταση διαμορφώνεται η δυνατότητα αξιακά διαφοροποιημένων δράσεων, σχετικών με την ειδική κοινωνική κατηγοριοποίηση σε ομάδες.

Η διαδικασία ταυτοποίησης του υποκειμένου συνδέεται άρρηκτα με τις ανάγκες που διαμορφώνονται στη βάση της στέρησης της ταυτότητας. Η ταυτότητα της «φτασμένης κατάστασης» έχει στον αντίποδά της την απουσία αυτής της κατάστασης, δηλαδή την ανάγκη ταυτότητας. Αυτό που ενεργοποιείται στο χώρο, ανάμεσα στην ανάγκη ταυτότητας και στην ταυτότητα ως φτασμένη κατάσταση, είναι ακριβώς οι διαδικασίες ταυτοποίησης,²⁵ δηλαδή η ενεργός αναζήτηση ταυτότητας. Σημειώθηκε παραπάνω, ότι η ριζοσπαστική κριτική και η συλλογική ένταση που περιείχε η δράση των ε.κ.κ., ήταν δύο από τα στοιχεία που χαρακτήρισαν τη διαδικασία ταυτοποίησης των νέων κοινωνικών υποκειμένων.

Τι είναι όμως, σε θεωρητικό επίπεδο, εκείνο που καθιστά δυνατή τη διαδικασία ταυτοποίησης σε μαζική κλίμακα; Ποιες είναι οι θεωρητικές κατηγορίες που εξηγούν τη δυναμική συλλογική κίνηση προς ένα επώδυνο αυτοστοχαστικό αναπροσδιορισμό του εαυτού, σε σχέση τόσο με την προηγούμενη ταυτότητα όσο και με τους άλλους;

Ιστορικά οι καταστάσεις που οδηγούν σε δυναμικούς συλλογικούς προσδιορισμούς της ταυτότητας εξηγούνται από έναν συνδυασμό αντικειμενικών και υποκειμενικών παραγόντων. Σύμφωνα με αυτόν, οι κρίσιμες μεταβάσεις που φέρνουν στο προσκήνιο την ταυτότητα ως κοινωνικό και πολιτισμικό πρόβλημα μαζικής κλίμακας συνδέονται: Πρώτον, με τις αντικειμενικές όψεις εκδήλωσης της κρίσης (ποικίλες δομικές μεταβολές στην κοινωνία, αναδιάρθρωση του παραγωγικού συστήματος, οικονομική κρίση, πολιτική κρίση κτλ.). Δεύτερον, με τις αρνητικές υποκειμενικές όψεις εκδήλωσης της κρίσης (αλλαγή της πρόσληψης της δομής της κοινωνικής ανισότητας, αλλαγή του κοινωνικού προσδιορισμού των υποκειμένων και, συνεπώς, απώλεια των παραδοσιακών κοινωνικών δεσμών του, άρα εισδοχή του υποκειμένου σε ένα πλαί-

24. Πρβλ. στο ίδιο, σ. 8-12 και 31-32.

25. Πρβλ. F. Barbano, «Marginalità "versus" complessità», στο Barbano (επιμ.), ό.π., σ. 72.

σιο αντιφατικών προσδοκιών). Συνδέονται, τέλος, με τις θετικές υποκειμενικές όψεις εκδήλωσης της κρίσης (υπαρξιακές «απαντήσεις» στη βάση νέων κριτηρίων προσανατολισμού του υποκειμένου,²⁶ νέων εναλλακτικών αξιακών κρυσταλλώσεων και συμπεριφορικών αναπροσδιορισμών).

Με άλλα λόγια, το πρόβλημα της ταυτότητας τίθεται στην ημερήσια διάταξη όταν το κοινωνικό περιβάλλον, στο οποίο κινούνται τα υποκείμενα, γίνεται αβέβαιο, καθιστώντας αβέβαιη και την τοποθέτηση του ατόμου σε αυτό. Η ενότητα του εαυτού υφίσταται τις πιέσεις ενός ασταθούς περιβάλλοντος, που τείνει να απορρίψει τα προηγούμενα σχήματα ένταξης του ατόμου σε αυτό. Τότε η δραστήρια ταυτοποίηση τείνει να καταστήσει τις εξωτερικές διαταράξεις ακίνδυνες για την ενότητα του εαυτού και αυτό το επιτυγχάνει με εσωτερικές ανακατατάξεις της οργάνωσης του συστήματος των κοινωνικών αναπαραστάσεων. Οι ανακατατάξεις αυτές, αν και ενεργοποιούνται από τα εξωτερικά ερεθίσματα του περιβάλλοντος, εντούτοις ακολουθούν τη λογική των δομικών ιδιο-

26. Οι ταυτοποιητικές απαντήσεις του εαυτού υπό την πίεση εξωτερικών κοινωνικών επιδράσεων ανήκουν στο πεδίο μιας σχέσης υποκειμένου και περιβάλλοντος, που στη μοριακή βιολογία αποκαλείται «δομική σύζευξη». Η δομική σύζευξη αναφέρεται στην ιστορία των αλληλεπιδράσεων μεταξύ ενός έμβιου συστήματος και του περιβάλλοντος, με τρόπο ώστε να προκαλούνται αλλαγές στη δομή του συστήματος δίχως να χάνεται η οργάνωσή του («δομική πλαστικότητα») και, συνεπώς, να διατηρείται η ταυτότητα του συστήματος. Οι αλλαγές στη δομή του συστήματος δεν έχουν το χαρακτήρα μιας διαδικασίας μηχανιστικής προσαρμογής στα εξωτερικά ερεθίσματα. Η προσαρμογή των εμβίων συστημάτων προϋποθέτει ότι σε αυτά ενυπάρχει μια αυτοποιητική ή αυτοοργανωτική δυναμική κίνηση, που συνιστά τον αμετάβλητο κορμό σχέσεων, γύρω από τον οποίο λαμβάνει χώρα η επιλογή των δομικών αλλαγών των συστημάτων στη διάρκεια των αλληλεπιδράσεων τους [για το ζήτημα αυτό βλ. H.R. Maturana - F.J. Varela, *Autopoiesi e cognizione. La realizzazione del vivente*, Marsilio, Venezia 1985, σ. 31-37 και 143-183]. Σ' αυτό το πλαίσιο, η «ταυτοποίηση» ως αυτοστοχαστική διαδικασία ανταποκρίνεται στην «αυτοποίηση» ως αυτοπαραγωγική δραστηριότητα του εαυτού μέσα στο περιβάλλον. Η αντιστοιχία ανάμεσα στη σχεσιακότητα της βιολογικής ταυτότητας του έμβιου συστήματος και στη σχεσιακότητα της κοινωνικής ταυτότητας του ατόμου απορρέει από το γεγονός ότι, η ιστορία των δομικών μεταβολών, αμφοτέρων, τείνει διαρκώς στη διατήρηση της ταυτότητας διαμέσου της συνεχούς ταυτοποίησης/ταυτοποίησης στο φυσικό/κοινωνικό περιβάλλον. Έτσι, ακόμη και η πιθανότητα «δυσλειτουργικών» συνεπειών σε αυτή τη διαδικασία ενσωματώνεται στην (ταυτοποιητική προοπτική. Θεωρείται δηλαδή, ότι το πεδίο των διεπιδράσεων μιας αυτοποιητικής μονάδας είναι το πεδίο όλων των παραμορφώσεων που αυτή μπορεί να υποστεί, δίχως να χάσει την αυτοποίηση [πρβλ. στο ίδιο, σ. 178].

τήτων ενός αυτοοργανωτικού συστήματος: την αυτόνομη οργάνωση και την αναπαραγωγή της αυτόνομης οργάνωσης, η οποία συγκροτεί το σύστημα σε σχέση με το περιβάλλον. Με αυτό τον τρόπο, οι ανακατατάξεις δεν έχουν το νόημα της απλής προσαρμογής του εαυτού στο περιβάλλον διαμέσου της εσωτερίκευσης των ερεθισμάτων και της συναφούς εσωτερικής αναπαραστάσης του εξωτερικού κόσμου στην οργάνωση του εαυτού.

Η βαθιά συντηρητική λειτουργία (στο βιολογικό και υποκειμενικό επίπεδο) του συστήματος αναφοράς συνίσταται μεν σε μια σχεσιακή και διεπιδρασιακή συγκρότηση της ταυτότητάς του, η οποία ωστόσο, δεν έχει καμία σχέση με τον «αναπαραστατισμό» των αυτοματικών αντιδράσεων σε μια επικοινωνία του τύπου *input-autput*. Οι αλληλεπιδράσεις συστήματος/περιβάλλοντος προκαλούν μεταβολές που εξισορροπούν κάθε φορά τη σχέση τους, δίχως παρ' όλα αυτά να χάνονται οι οργανωτικές αρχές του συστήματος και, ιδιαίτερα, η δυνατότητά του να αναπαράγεται αυτόνομα μέσα στο περιβάλλον.²⁷ Αυτό σημαίνει, ότι το σύστημα ερμηνεύει εσωτερικά και συμπτκνώνει επιλεκτικά (άρα υποτάσσει) στη δομή της αυτοποίησης/αυτοπαραγωγής του εκείνες τις επιδράσεις, που διαφορετικά θα οδηγούσαν στην καταστροφή του ή σε παθολογικές καταστάσεις. Σε μια κοινωνιολογική μετα-γραφή αυτής της θεωρίας, η σύλληψη του συστήματος είναι συνώνυμη με τη σύλληψη της σταθερότητας: «Με τον όρο «σύστημα» εννοείται ο,τιδήποτε που, σε αναφορά με ένα περιβάλλον εξαιρετικά πολύπλοκο, μπορεί να διατηρηθεί σταθερό».²⁸

Η προηγούμενη πρόταση μάς εισάγει αυτόματα στις αντικειμενικές όψεις εκδήλωσης της κρίσης, δηλαδή, στη μεταβολή του εξωτερικού κόσμου που γίνεται ολοένα και πιο πολύπλοκος και αστα-

27. Σύμφωνα με τον M. Cini: «Ένα αυτοοργανωτικό σύστημα απαντά σε ερεθίσματα του εξωτερικού κόσμου κίνοντας να διατηρήσει αμετάβλητη την εσωτερική του οργάνωση. Αυτό σημαίνει ότι το σύστημα αντιδρά σε αυτά τα ερεθίσματα, με τρόπο ώστε να αντικρούει τις μεταβολές που αυτά θα έτειναν να παραγάγουν στο εσωτερικό του. Σε μερικές περιπτώσεις, η αντίδραση είναι μια απλή ομοίωση [...] Σε γενικές γραμμές, ωστόσο, η απάντηση προϋποθέτει μια μερική μεταμόρφωση της εσωτερικής οργάνωσης, που επιτρέπει να αντιμετωπισθούν αποτελεσματικά οι καταστρεπτικές δραστηριότητες, οι προερχόμενες από έξω, με τρόπο ώστε να διασωθεί η ακεραιότητα της συνολικής οργάνωσης» [M. Cini, *Un paradiso perduto. Dall' universo delle leggi naturali al mondo dei processi evolutivi*, Feltrinelli, Milano 1994, σ. 134-135].

28. N. Luhmann, *Teoria politica nello Stato del benessere*, Angeli, Milano 1987, σ. 175.

θής. Η έννοια της πολυπλοκότητας, σύμφωνα με τον Luhmann, δείχνει ότι στα μάτια του ατόμου «υπάρχουν πάντα περισσότερες δυνατότητες βιωματικής εμπειρίας και δράσης, απ' όσες μπορούν να υλοποιηθούν».²⁹ Το ζήτημα της πολυπλοκότητας, μάλιστα, αναφέρεται σε μια διασταλτική ερμηνεία της επεξεργασίας του «νοήματος» που κάνει ο Parsons. Με την έννοια ότι, εδώ η κοινωνία είναι το σύστημα του οποίου οι δομές αποφασίζουν πόση πολυπλοκότητα το υποκείμενο μπορεί να «αντέξει», δηλαδή να μετατρέψει σε ζωντανή εννοηματοωμένη εμπειρία. Ας δούμε όμως μερικές πτυχές του ζητήματος.

Μια από τις μεταβολές που επέφερε ο ώριμος καπιταλισμός είναι, ακριβώς, στην κοινωνική δυνατότητα μείωσης της πολυπλοκότητας του κόσμου. Δηλαδή, αν σε μια παραδοσιακή κοινωνία η παραγωγή πολιτισμικών προσανατολισμών και οι ερμηνείες του κόσμου είναι θεσμοποιημένες δυνατότητες, που προσφέρονται από τη συνολική κοινωνία διαμέσου συγκεκριμένων και ομοιογενών διαδικασιών συγκρότησης του νοήματος, σε μια ανεπτυγμένη κοινωνία οι διαδικασίες συγκρότησης του νοήματος μεταβιβάζονται σε εξουσιοδοτημένα, επιμέρους και εξειδικευμένα υποσυστήματα. Στον ώριμο καπιταλισμό οι παραδοσιακές βεβαιότητες καταρρέουν, η εικόνα του ατόμου με ομοιογενή σημεία αναφοράς υποχωρεί, οι δυνατότητες της πολιτισμικής συσχέτισης με τον κόσμο ασκούνται πλέον μέσω πολλαπλών και συγκρουόμενων διαύλων, που συνιστούν αντίστοιχες εξουσιοδοτημένες διαδικασίες συγκρότησης του νοήματος. Για παράδειγμα, η «αλήθεια» δεν είναι πλέον ένα «φυσικό» καθημερινό ζήτημα της συνολικής κοινωνίας, είναι μάλλον το ειδικό αντικείμενο επεξεργασιών του υποσυστήματος της επιστήμης, οι οποίες δεσμεύουν ολόκληρη την κοινωνία.

Αυτές οι αρνητικές υποκειμενικές όψεις εκδήλωσης της κρίσης συνδέονται με το γεγονός ότι, η ίδια η συνολική κοινωνία κερματίζεται σε επιμέρους υποσυστήματα (οικονομία, πολιτική, επιστήμη, δίκαιο, παιδεία, οικογένεια, περίθαλψη, ιδιωτικός χώρος κτλ.), τα οποία πραγματώνουν την κοινωνία κάθε φορά μέσα από μία εξειδικευμένη οπτική γωνία. Με την έννοια ότι η τελευταία συνδυάζει την υψηλή ευαισθησία για συγκεκριμένα ζητήματα με την αδιαφορία για άλλα. Η κάθε οπτική γωνία που προκύπτει με τον τρόπο

29. N. Luhmann, «Il senso come concetto fondamentale della sociologia», στο J. Habermas - N. Luhmann, *Teoria della società o tecnologia sociale?*, Etas Libri, Milano 1973, σ. 19.

αυτόν δείχνει περιορισμένη ικανότητα προσανατολισμού. Δηλαδή αγνοεί όλες τις υπόλοιπες, στο μέτρο που τα επιμέρους υποσυστήματα οροθετούν πεδία επικοινωνίας ανάμεσα στους ανθρώπους, κάθε φορά διαφορετικά και μεταξύ τους απομονωμένα. Οι εκδοχές δράσης που προκύπτουν, αντιστοιχούν σε πολλαπλά πεδία επικοινωνίας που ανήκουν σε αντίστοιχα οροθετημένα κοινωνικά υποσυστήματα, τα οποία συγκροτούν μια κοινωνία δίχως κορυφή και δίχως κέντρο. Μια κοινωνία στρωματοποιημένη σύμφωνα με τις σχέσεις «συστήματος» και «περιβάλλοντος» και όπου το κάθε υποσύστημα είναι ένα σύστημα που περιβάλλεται από τα άλλα υποσυστήματα, με τρόπο ώστε όλα τα υποσυστήματα να εμφανίζονται τότε ως «συστήματα» και τότε ως «περιβάλλοντα».³⁰

Με αυτό τον τρόπο, η αναζήτηση της ταυτότητας εντάσσεται στις θετικές υποκειμενικές όψεις εκδήλωσης της κρίσης, όπου τα υποκείμενα προσπαθούν να αντιμετωπίσουν μια κατάσταση στην οποία ποικίλοι και πολιτισμικά αντιφατικοί προσανατολισμοί δράσης και εμπειρίας εμφανίζονται, από διάφορες πλευρές, ως δυνατότητες διυποκειμενικά επεξεργασμένες. Τα υποκείμενα, δηλαδή, συλλαμβάνουν μια διαδικασία συμβολικής διαφοροποίησης και κερματισμού του εξωτερικού κόσμου, ως διαστολή των πολιτισμικών δυνατοτήτων δράσης και εμπειρίας. Όμως, η ενότητα του εαυτού δεν είναι πλέον σε θέση να ενσωματώσει σε ένα κοινό σύστημα αναφοράς τις «πλεονάζουσες δυνατότητες». Έτσι, το υποκείμενο αναλαμβάνει από την πλευρά του να τοποθετήσει τον εαυτό του μέσα στο πεδίο των δυνατών (και δυνητικά απεριόριστων) επιλογών και, ενδεχομένως, να επενδύσει με υπαρξιακό νόημα τις θετικές επιλογές που θα κάνει σε αυτό το πεδίο.

Αυτό προϋποθέτει ότι η ταυτοποίηση του ατόμου συντελείται ως διττή διαδικασία: (α) ως αναγκαίος περιορισμός των πολιτισμικών δυνατοτήτων που συλλαμβάνουν τα άτομα και (β) ως υποκειμενική εννοημάτωση των εναπομενουσών δυνατοτήτων προσανατολισμού και υποκειμενικής δράσης.³¹ Σε γενικές γραμμές λοι-

30. Για τα ζητήματα αυτά βλ. N. Luhmann, *Teoria politica nello Stato del benessere*, ό.π., σ. 52 κ.ε.

31. Φυσικά, οι ατομικές «στρατηγικές» ταυτοποίησης ποικίλουν στη θεωρία ανάλογα με το σημείο εκκίνησης. Έτσι, στην οικοδόμηση μιας ορθολογικής ταυτότητας, που υποστηρίζει ο Habermas, πρέπει να προσθέσουμε και μια ευέλικτη «στρατηγική» που, όπως θα δούμε παρακάτω, καθιστά την ταυτότητα πιο ευλύγιστη και ανοιχτή σε πολιτισμικούς συνδυασμούς, ως απάντηση στις «πλεονάζουσες» πολιτισμικές δυνατότητες [πρβλ. L. Sciolla, ό.π., σ. 104-109].

πόν, το καθήκον της παραγωγής νοήματος, ως επιλεκτικής σχέσης μεταξύ συστήματος και κόσμου που επιτρέπει τη μείωση της πολυπλοκότητας, μεταφέρεται σε «εργαστήρια» που δε συνέχονται μεταξύ τους, ακριβώς διότι ανήκουν σε ανομοιογενείς σφαίρες δράσης και χρησιμοποιούν διαφορετικά, και μεταξύ τους, αυτόνομα μέσα διυποκειμενικής επικοινωνίας (η επιστήμη την «αλήθεια», η οικονομία το «χρήμα», η πολιτική την «εξουσία», η οικογένεια την «αγάπη», η εκπαίδευση την «παιδεία», η περιθάλψη την «υγεία» κοκ.). Αυτή η πολυκεντρική οργάνωση της παραγωγής νοήματος, αυτές οι, κατ' ουσίαν, σφαίρες παραγωγής διαφορετικών προσδιορισμών της πραγματικότητας, αναδεικνύουν την ταυτότητα ως «πρόβλημα», στο μέτρο που μεταφέρουν μέσα στο ίδιο το άτομο τη σύγκρουση των κόσμων που εκπροσωπούν.

Η θετική υποκειμενική επεξεργασία της εσωτερίκευσης αυτής της σύγκρουσης μπορεί να προσλάβει τον δυναμικό χαρακτήρα της συγκρότησης ενός κοινωνικού κινήματος, υπό την προϋπόθεση ότι οι αντικειμενικές όψεις εκδήλωσης της κρίσης (δομικές μεταβολές, πολυπλοκότητα, αστάθεια) δεν προκαλούν καταστρεπτικές συνέπειες στην ενότητα του εαυτού (διασπάσεις, απώλεια ταυτότητας, υποβαθμισμένος ατομισμός, περιθωριοποίηση)· και ότι περιορίζουν τα αποτελέσματά τους στη διαμόρφωση μιας υποκειμενικότητας οπωσδήποτε αποπροσανατολισμένης, αλλά ταυτόχρονα και διαθέσιμης να αποκρούσει την εξωτερική πολιτισμική εισβολή στο βασίλειο της υποκειμενικότητας, που είναι ο ιδιωτικός κόσμος των ανθρώπων. Για τον λόγο αυτόν χρειάζεται, όπως σημειώθηκε προηγουμένως, τα άτομα να ανατρέξουν στις βασικές «αναγωγικές» τους ιδιότητες (φύλο, ηλικία, χώρος διαβίωσης, γλώσσα), που παραπέμπουν σε μια πρωταρχική ταυτότητα κοινοτικού τύπου, εντελώς ξένη προς τα πρότυπα δράσης των πολιτικών κομμάτων και των ομάδων συμφέροντος.³²

Ο τύπος της κοινωνικής ομάδας που προκύπτει από τη θετική επεξεργασία και επανερμηνεία της πολυπλοκότητας και της διαφοροποίησης του κόσμου, προϋποθέτει μια ομαδική αλληλεγγύη που να στηρίζεται στο γεγονός ότι, τα μέλη της ομάδας μοιράζονται την ευθύνη και τα αποτελέσματα μιας συλλογικής αναθεώρησης των κανονιστικών θεμελίων που προσδιορίζουν τους υποκειμενι-

32. Επ' αυτού βλ. C. Offe, *Ingovernabilità e mutamento delle democrazie*, ό.π. σ. 97-102.

κούς όρους προσανατολισμού και δράσης. Με άλλα λόγια, τα ε.κ.κ. προϋποθέτουν την εκ θεμελίων αναθεώρηση των κανόνων δράσης και συμπεριφοράς, υπό την άποψη ότι εξαρτούν την επιβίωσή τους από τη συλλογική, επίμονη και εντατική αναζήτηση νέων κατηγοριών πρόσληψης και κατάταξης της πολυπλοκότητας του κόσμου. Η νέα κατεύθυνση που επιχειρείται να δοθεί στη διαταραγμένη υποκειμενικότητα επανιεραρχεί τις σημασίες βασικών συλλήψεων («δικαιοσύνη», «αξιοπρέπεια», «αγανάκτηση», «δικαιώματα», «προσωπική αξία» κ.ά.) και επεξεργάζεται έναν νέο τρόπο προσδιορισμού των περιεχομένων αυτών των συλλήψεων (τι είναι «δίκαιο», και τι είναι «άδικο», τι συνιστά «αναφαίρετο δικαίωμα» και τι «παραχώρηση καλής πίστης» κτλ.).³³

5. ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ, ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗ ΚΑΙ ΣΥΛΛΟΓΙΚΗ ΔΡΑΣΗ ΥΠΟ ΤΟ ΠΡΙΣΜΑ ΤΩΝ «ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΩΝ ΤΟΥ ΕΑΥΤΟΥ»

Οι διαδικασίες ταυτοποίησης στα ε.κ.κ., λοιπόν, παραπέμπουν τόσο σε διαδικασίες επανιεράρχησης των αξιών όσο και σε νέες επεξεργασίες του περιεχομένου τους. Με αυτές ακριβώς τις διαδικασίες και επεξεργασίες συναρτάται συχνά η συλλογική δράση των κινημάτων. Είναι γνωστό, δηλαδή, ότι ορισμένες βασικές συνιστώσες της διαδικασίας ταυτοποίησης των ε.κ.κ. που σχετίζονται με τη διαμόρφωση της συλλογικής δράσης, αναφέρονται αποκλειστικά στους μαζικούς κοινωνικούς προσδιορισμούς των νέων συλλογικών υποκειμένων. Ή, για να επανέλθουμε στο προηγούμενο σχήμα, αναφέρονται σε μια ακολουθία αντικειμενικών και υποκειμε-

33. Πρβλ. R.H. Turner, «The theme of contemporary social movements», *British Journal of Sociology*, τόμ. XX, 4, Δεκέμβριος 1969, σ. 390-405. Πρέπει να σημειωθεί πάντως, ότι η άποψη που υπογραμμίζει τον υποκειμενικό προσδιορισμό της κατάστασης ως βασικού παράγοντα συμπεριφοράς δέχτηκε σκληρή κριτική. Ειδικότερα η θεωρία της συμβολικής διεπίδρασης θεωρήθηκε ότι προσέδωσε εξαιρετική σημασία σε κατηγορίες όπως «υποκειμενικότητα» και «νόημα, και, ότι κατέστησε τον «εαυτό» τη στοιχειώδη και πρωταρχική κοινωνική οντότητα που υπερβαίνει την «κοινωνική δομή». Έτσι απέκλεισε ουσιαστικά τις αντικειμενικές συνθήκες που περιβάλλουν την κοινωνική δράση, ως ένα δυνατό πεδίο επιστημονικού ενδιαφέροντος. Για ένα παράδειγμα τέτοιας κριτικής, στο πλαίσιο της αντιπαράθεσης των εκπροσώπων του δομομοί με εκείνους της συμβολικής διεπίδρασης, βλ. G. Gonos, «“Situation” versus “Frame”: The “Interactionist” and the “Structuralist”. Analyses of Everyday Life», *American Sociological Review*, τόμ. 42, 6, Δεκέμβριος 1977, σ. 854-867.

νικών μεταβολών, που έχουν αποκλειστικά συλλογικό χαρακτήρα.³⁴ Εντούτοις, σε πείσμα της πολιτικής και θεωρητικής υπεροχής των κοινωνικών αρθρώσεων που συγκροτούνται με βάση τους μαζικούς κοινωνικούς προσδιορισμούς των νέων υποκειμένων, υπάρχει και μια τάση που, με βάση κυρίως την προσέγγιση της κοινωνικής ψυχολογίας, επιμένει στη σημασία που έχει ο ατομικός προσανατολισμός του υποκειμένου στη διαμόρφωση της συλλογικής δράσης. Συγκεκριμένα, θεωρείται ότι τα ε.κ.κ. εκφράζουν μια λογική δράσης που ανταποκρίνεται στο αποπροσανατολισμένο, υπό απειλή διάσπασης, υποκείμενο. Πράγματι, αν το ζήτημα της ταυτότητας τίθεται επί τάπητος είναι, όπως ήδη σημειώθηκε, διότι το άτομο αποπροσανατολίζεται ενώπιον του κόσμου που διαφοροποιείται και γίνεται πολύπλοκος και αβέβαιος. Μπροστά στον υπαρκτικό κίνδυνο να διασπαστεί ο εαυτός, που αντιπροσωπεύει για το άτομο η διαστολή του φάσματος των δυναμικών επιλογών του, το άτομο δυσκολεύεται να διατηρήσει τη συνεκτική και ορθολογική³⁵ ταυτότητα του παρελθόντος.

Συνθέτοντας τα στοιχεία της συζήτησης γύρω από το πρόβλημα, η L. Sciolla υποστηρίζει ότι το άτομο, ενώπιον αυτής της κατάστασης, διαλέγει την κατεύθυνση της «πολυπλοκοποίησης» του εαυτού, που μπορεί να συντελεστεί ακολουθώντας δύο διαφορετικούς δρόμους.³⁶ Είτε εμφανίζοντας ένα υποκείμενο (όπως στον Turner) που αυτοοικοδομείται σε συνθήκες ανισορροπίας, δηλαδή ένα υποκείμενο προικισμένο με διάφορα επίπεδα ανακολουθίας (ανάμεσα σε πρόσληψη του εαυτού και έκδηλη συμπεριφορά, ανάμεσα σε πρόσληψη του εαυτού και κοινωνική εικόνα του εαυτού). Είτε

34. Για να γίνει πιο κατανοητό, θα ήταν ίσως χρήσιμο να εφαρμοστεί το σχήμα αυτό στην ανάλυση ενός συγκεκριμένου ε.κ.κ., όπως είναι το νεολαιίστικο κίνημα. Κάτι τέτοιο δε στάθηκε δυνατό να γίνει εδώ αποκλειστικά για λόγους στενότητας χώρου.

35. Θα έπρεπε μάλλον να πούμε «ορθολογικοποιημένη ταυτότητα», με τη σημασία που προσδίδει ο E. Morin στον όρο «ορθολογικοποίηση». Ένα θεμελιώδες στοιχείο της ορθολογικοποίησης είναι η άρνηση της πολυπλοκότητας της πραγματικότητας και η υπαγωγή της σε απλοποιητικές δομές του πνεύματος. Σημειώνει ο Morin: «η ορθολογικοποίηση τείνει πάντα, μπροστά σε δύσκολα συμβιβαζόμενα μεταξύ τους δεδομένα ή και ακόμη αντιφατικά γι' αυτήν, ν' απορρίπτει ως ψεύτικο ή λανθασμένο ένα μέρος των δεδομένων και να επανεγκαθιστά, όσο γρηγορότερα γίνεται, τη μονοδιάστατη συνοχή της αντίληψής της για τον κόσμο» [E. Morin, *Αφήνοντας τον εικοστό αιώνα*, Ροές, Αθήνα 1987, σ. 140].

36. Για τα ζητήματα που αφορούν τις εναλλακτικές κατευθύνσεις της «πολυπλοκοποίησης» βλ. L. Sciolla, «Il concetto di identità in sociologia», ό.π., σ. 125-128.

εμφανίζοντας ένα υποκείμενο «εσωτερικά στρωματοποιημένο», δηλαδή πολλαπλό και μη ενωτικό.

Ο πρώτος δρόμος (της ανακολουθίας) προϋποθέτει την αναζήτηση εξισορρόπησης διαμέσου μιας «πειραματικής δραστηριότητας επιδιορθώσεων», μιας identity-directed δραστηριότητας. Για παράδειγμα, στο πλαίσιο του φεμινιστικού κινήματος ή του νεολαιίστικου κινήματος, η φαινομενική επιλογή μιας αρνητικής ταυτότητας δε σημαίνει την αποδοχή της αντίστοιχης κοινωνικά στιγματισμένης εικόνας, αλλά είναι το αποτέλεσμα μιας σημειολογικής αντιστροφής των όρων. Σύμφωνα με αυτή, το «στίγμα» μεταμορφώνεται σε επιβεβαίωση ταυτότητας, στο πλαίσιο μιας σχέσης ανάμεσα σε συλλογική ταυτότητα και ατομική ταυτότητα, όπου η ομάδα απέναντι στα μέλη της αναπτύσσει μάλλον θεραπευτικές παρά ιδεολογικές ή κανονιστικές λειτουργίες.

Η ομάδα, δηλαδή, ερμηνεύει τις ατομικές απογοητεύσεις ως σύμπτωμα κοινωνικής αδικίας. Το άτομο αναζητεί, διαμέσου της ομάδας, να προσδώσει μια «δομή του εύλογου» στην προσωπική του ταυτότητα. Συνεπώς, αναζητεί τρόπους ώστε η ομάδα να μειώσει για λογαριασμό του τη διαφορά ανάμεσα σε πρόσληψη του εαυτού και κοινωνική εικόνα. Σε παρόμοια διατύπωση της σχέσης ομάδα/άτομο, ο Melucci υποστηρίζει ότι η κινητοποίηση του ατόμου σε μια σύγκρουση είναι η επιβεβαίωση της ταυτότητας που τού αρνείται ο αντίπαλος. Έτσι, η αλληλεγγύη της ομάδας στη διάρκεια της συλλογικής δράσης είναι το εργαλείο που επιτρέπει την αναγνώριση του εαυτού. Επομένως, η αλληλεγγύη της ομάδας γίνεται εγγύηση της ατομικής ταυτότητας.³⁷ Προφανώς αυτή η πολιτισμικο-ψυχολογική σύλληψη της ομαδικής αλληλεγγύης βρίσκεται πολύ μακριά από το πρότυπο ενός τύπου συλλογικής δράσης, που προσανατολίζεται με βάση τον καιροσκοπικό υπολογισμό της σχέσης μέσου/σκοπού.³⁸

Ο δεύτερος δρόμος (της εσωτερικής στρωματοποίησης), σύμφωνα με την ανάλυση της Sciolla, προϋποθέτει ένα υποκείμενο σε θέση να διαχειριστεί τα αντιφατικά διαστήματα του εαυτού του, δια-

37. Πρβλ. A. Melucci, «Identità e azione collettiva», ό.π., σ. 154-145.

38. Πολύ μακριά, π.χ. σε ό,τι αφορά τον M. Olson, τόσο από την γενική θεωρία της απόστασης ανάμεσα σε συλλογική δράση και ατομική δράση όσο και από τη συγκεκριμένη ανάλυση της «ατροφίας» στη δράση που εμφανίζουν οι «λανθάνουσες ομάδες» [βλ. σχετικά M. Olson, *The logic of collective action*, Harvard Univ. Press, Λονδίνο 1971, σ. 9-16, 62-63 και 132-141].

μέσου μιας «προσωρινότητας και μετατρεψιμότητας των επιλογών του». Έτσι, το άτομο που βρίσκεται μπροστά σε αντιφατικούς και μη αφομοιώσιμους ρόλους αναστέλλει την επιλογή. Όχι, βέβαια, με την έννοια ότι δεν κάνει καμιά επιλογή, αλλά με την έννοια ότι επενδύει με όρους προσωρινότητας και αντιστρεψιμότητας οποιαδήποτε επιλογή κάνει. Πολλές συμπεριφορές των νέων και των γυναικών (π.χ., επιλογή προσωρινών εργασιών ή σημασιολογική φόρτιση εναλλακτικών πρακτικών και σχέσεων) θα έπρεπε ίσως να ερμηνευθούν ως εκφράσεις μιας μεταβατικής ταυτότητας αυτού του τύπου.

Είναι χρήσιμο να σημειωθεί εδώ, προς επίρρωση κάποιων υποθέσεων, ότι σε πρόσφατες έρευνες η επιλογή της πολυπλοκοποίησης αποδεικνύεται σημαντική συνιστώσα του νεολαιίστικου κόσμου. Φαίνεται, δηλαδή, ότι οι νέοι επιζητούν να προσδιορίσουν το δικό τους δρόμο μέσω του «πολλαπλασιασμού» των πλαισίων ζωής, και με την προσπάθεια να διατηρήσουν όσο γίνεται πιο ανοιχτό τον ορίζοντα των δυνατοτήτων (οι επιλογές ή αναβάλλονται είτε γίνονται με τρόπο ώστε να μη προδικάζουν τις μελλοντικές δυνατότητες). Αυτό το φαινόμενο καθορίζει το πέρασμα από μια μονοκεντρική διαδικασία ταυτότητας (εργασία, ή οικογένεια, ή θρησκευτικό πιστεύω, ή πολιτική δράση) σε μια πολυκεντρική, όπου αρκετές όψεις μαζί συνδράμουν στον προσδιορισμό της ταυτότητας, δίχως η μια να κυριαρχεί στις άλλες.³⁹ Με αυτό τον τρόπο, η αντιστρεψιμότητα γίνεται προχειρότητα ως πρόγραμμα και όχι ως ανάγκη, γίνεται μια συνεχώς ανανεούμενη αναβολή της επιλογής, με στόχο να αποφευχθούν επιλογές που κινδυνεύουν να γίνουν οριστικές και αμετάκλητες.⁴⁰

39. Πβλ. L. Altieri, *La compagnia all'angolo della strada. Aggregazioni giovanili e politiche culturali in una comunità locale*, Ricerca, Faenza 1987, κυρίως σ. 100-121. Είναι προφανές, με βάση τα παραπάνω, ότι η αντιστρεψιμότητα των επιλογών του ατόμου και ειδικά του νέου «παιζει» στην πρόκληση που το άτομο έχει για τη σχέση της καθημερινής ζωής με το χρόνο ζωής του. Ή για το πώς οι πρακτικές του επιλογές θα μπορούσαν να θέσουν σε κίνδυνο τις μελλοντικές δυνατότητες προσωπικής του ανάπτυξης. Ας σημειωθεί επί του προκειμένου ότι, σύμφωνα με την A. Heller, υπάρχει μια φιλοσοφική έννοια του χρόνου που αφορά την αναντιστρεψιμότητα των γεγονότων και των συμβάντων. Αυτή η αναντιστρεψιμότητα, αν και δεν εμφανίζεται ως έννοια στην καθημερινή σκέψη, είναι οργανικό μέρος της καθημερινής συνείδησης του ανθρώπου, ιδίως μέσα από τις συναισθηματικές του εναλλαγές [πβλ. A. Heller, *Sociologia della vita quotidiana*, Riuniti, Roma 1975, σ. 395].

40. Ο ίδιος ο χώρος της οικογένειας γίνεται το σημείο συνάντησης και συνύπαρξης τριών τύπων υποκειμενικής συμπεριφοράς των μελών της: (α) των συμπεριφο-

6. ΤΑ ΕΝΑΛΛΑΚΤΙΚΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΚΙΝΗΜΑΤΑ ΕΝΩΠΙΟΝ ΤΩΝ ΚΡΑΤΙΚΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ

Ο δεύτερος πόλος που επηρεάζει την «αναζήτηση του εφικτού» είναι οι κρατικές πολιτικές και, ειδικότερα, οι πολιτικές του κοινωνικού κράτους. Το κοινωνικό κράτος, ιδιαίτερα σε στιγμές υψηλής του ανάπτυξης, συνιστά ένα σημαντικό πλαίσιο δράσης των ε.κ.κ. Τα ίδια τα κοινωνικά δικαιώματα, ως προνομιακό πεδίο σύνδεσης του κοινωνικού κράτους με τα νέα κοινωνικά υποκείμενα, αποκτούν συγκεκριμένη υπόσταση μόνον αν εξετασθούν ως παράγωγα δημόσιων πολιτικών του κοινωνικού κράτους, που επιχειρούν αδιάκοπα να συγκεράσουν ανάγκες μεταξύ τους αντιφατικές.

Πράγματι, η πολιτική ορθολογικότητα που χαρακτηρίζει το κοινωνικό κράτος, μπορεί να αναλυθεί με τους όρους μιας διφυούς λογικής που κυβερνά τις πράξεις του, μιας λογικής που προσπαθεί να ισορροπεί τις δημόσιες πολιτικές στο σημείο όπου συναντώνται αφενός, οι ανάγκες νομιμοποίησης και απόσπασης συναίνεσης, αφετέρου οι ανάγκες συσσώρευσης. Στο κοινωνικό κράτος η αρχή της απεριορίστης οικονομικής ανάπτυξης, κληρονομημένη από την παράδοση του φιλελεύθερου καπιταλισμού, συμπληρώνεται από την αρχή της κοινωνικής εξασφάλισης όλο και περισσότε-

ρών ελέγχου, (β) των συμπεριφορών διαπραγματεύσης και (γ) των συμπεριφορών διαχωρισμού και αυτονόμησης από την οικογενειακή ζωή. Πρόκειται για μορφή οικογένειας που σε σχέση με το παρελθόν είναι πιο κεντρομόλος, πιο σχετικοποιημένη, δημοκρατική, διαπραγματευτική. Σε μια κατάσταση στην οποία για τον εφήβο απουσιάζουν οι ισχυρές αναφορές έξω από την οικογένεια, η τελευταία κρίνεται θετικά στα μάτια του. Πολύ περισσότερο που, στο πλαίσιο των «συμπεριφορών διαχωρισμού», συνιστά το προνομιακό πεδίο τόσο για την εφαρμογή της αυτονομίας του εφήβου (οι πρώτες σχέσεις ζευγαριού, η φιλική συντροφιά, το «κάνω διακοπές μόνος μου», το «ντύνομαι όπως θέλω εγώ» κτλ.) όσο και για την εφαρμογή του πειραματισμού, ως ανάγκης εξόδου από τον τυπικό εφηβικό κόσμο (διαθεσιμότητα στο ρίσκο, απώριψη της ανασφάλειας) με το ταξίδι, την επικοινωνία, την παρέα ως αυτοσκοπό, αλλά και με τυπικά «παρεκκλίνοσες» συμπεριφορές (κόντρες με τις μηχανές, χουλιγκανισμός, απουσίες από το σχολείο κτλ.). Έτσι, μακριά από την πολυδιαφημισμένη «επιστροφή στις οικογενειακές αξίες», η σχετική σημασία της οικογένειας για τη συγκρότηση της ταυτότητας του εφήβου έγκειται στο γεγονός ότι, απέναντι στην πολυπλοκότητα του κόσμου προσφέρει χωρίς μεγάλο συναισθηματικό και ηθικό κόστος τη δυνατότητα εφαρμογής πειραματικών και αυτονομιστικών συμπεριφορών του εφήβου [για όλα αυτά βλ. την εξαιρετική μελέτη του L. Altieri, *Tracce di libertà. Gli adolescenti tra autonomia e dipendenza. Nuove modalità di relazioni familiari*, Angeli, Milano 1991, σ. 16-26, 47 κ.ε.]

ρων κοινωνικών ομάδων. Το νέο στοιχείο που φέρνει μαζί του το κοινωνικό κράτος αναπροσδιορίζει ριζικά τα δεδομένα της σχέσης κράτος/κοινωνικά συμφέροντα.

Αυτή η πρωτοφανής άρθρωση πολιτικής εξουσίας και κοινωνίας θα επηρεαστεί βαθύτατα από τη συγκρότηση νέων συλλογικών υποκειμένων, μέσα και έξω από τον κόσμο της εργασίας. Η κριτηριολογική αναθεώρηση που το κοινωνικό κράτος θα επιφέρει στις δημόσιες πολιτικές του, εισάγει τη λογική του εξισωτισμού δίπλα στη λογική της συσσώρευσης. Υπ' αυτούς τους όρους, οι πολιτικές με κοινωνικό περιεχόμενο οφείλουν να λαμβάνουν υπόψη τα δεδομένα της αγοράς, ακριβώς στο μέτρο που η οικονομική παρέμβαση του κράτους λαμβάνει υπόψη τις ανάγκες κοινωνικής εξασφάλισης των ατόμων, άσχετα αν διατηρούν ή όχι μια σχέση με την αγορά εργασίας.

Στο πλαίσιο αυτής της πραγματικότητας, οι κρατικές επιλογές οφείλουν να συναρθρώνουν τις κοινωνικές πολιτικές με τις απαιτήσεις της οικονομίας και τις οικονομικές πολιτικές με τις κοινωνικές ανάγκες. Για παράδειγμα οι πολιτικές πρόνοιας, εξασφαλίζοντας ειδικές μορφές διαβίωσης για συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες, έχουν ως στόχο να εγγυηθούν τους βιωματικούς χώρους όπου το άτομο απαλλάσσεται με θεσμικό τρόπο από την υποχρέωση να προσφέρει την εργατική του δύναμη στη διάθεση της αγοράς. Με τον ίδιο τρόπο, οι εκπαιδευτικές πολιτικές έχουν τον χαρακτήρα μιας θεσμικής καθυστέρησης της εισδοχής νέων ατόμων στην αγορά εργασίας, που ελαφρύνει την τελευταία από την πλεονάζουσα εργατική δύναμη.⁴¹

Τα ζητήματα αυτά, όμως, ενδιαφέρουν για την ανάλυση των ε.κ.κ., με την έννοια ότι συνδέονται τόσο με τον προσδιορισμό των γενικών κοινωνικοπολιτισμικών συνθηκών που ευνοούν τη συγκρότηση νέων κοινωνικών υποκειμένων όσο και με τον προσδιορισμό της συγκεκριμένης δράσης των κινήματων. Ή, τουλάχιστον, εκείνων των στοιχείων της δράσης τους που απευθύνονται άμεσα στον κρατικό παράγοντα. Πράγματι, οι κοινωνικές πολιτικές ορίζουν με την κατηγορηματικότητα που ενέχει η κορυφαία έκφραση των επιταγών του συστήματος, δηλαδή η πολιτική απόφαση, τα θεσμικώς αποδεκτά και οικονομικώς ανεκτά κοινωνικά και πολιτι-

41. Για τα ζητήματα αυτά, καθώς και γενικότερα για τη «διττή φύση» των κοινωνικών πολιτικών του κράτους, βλ. C. Offe - G. Lenhardt, *Teoria dello stato e politica sociale*, Feltrinelli, Milano 1979, σ. 41-46.

σμικά όρια διαβίωσης των ατόμων, που απαρτίζουν τις κοινωνικές ομάδες οι οποίες συγκροτούν τα ε.κ.κ. Με αυτή την έννοια, οι κοινωνικές πολιτικές αποτελούν τα μέσα με τα οποία οι κρατικοί μηχανισμοί, στην προσπάθειά τους να συγκεράσουν ανάγκες νομιμοποίησης και ανάγκες συσσώρευσης, καθίστανται σημαντικοί παράγοντες στη διαμόρφωση νέων συλλογικών συμπεριφορών. Θα ήταν όντως δύσκολο να σκεφθούμε τα ε.κ.κ. δίχως τις ποικίλες παρεμβάσεις του κράτους στην παιδεία, στην οικογένεια, στον αστικό χώρο, στον πολιτισμό, στη φύση, στα δικαιώματα κτλ.

Μία από τις βασικές αιτίες της κρίσης του κοινωνικού κράτους έγκειται στο γεγονός ότι, για λόγους νομιμοποίησης των πολιτικών του, αναγκάζεται να παρεμβαίνει με χειραγωγικό τρόπο σε πεδία ζωής (όπως οι διαπροσωπικές σχέσεις, ο ιδιωτικός χώρος του ατόμου), που εμφανίζουν δομικά χαρακτηριστικά αυτόνομης και αμεσολάβητης αναπαραγωγής τους.⁴² Σε αυτή την παρέμβαση μάλιστα, δεν είναι πλέον σε θέση να αξιοποιήσει τις παραδοσιακές αξιακές κατηγορίες, που παλαιότερα στήριζαν την αφοσίωση των πολιτών απέναντί του και που καταρρίφθηκαν ή ατόνησαν στη διάρκεια της καπιταλιστικής ανάπτυξης.

Οι κοινωνικοί χώροι, μέσα στους οποίους αναδύονται συλλογι-

42. Βλ. J. Habermas, *La crisi della razionalità nel capitalismo maturo*, Laterza, Bari 1979, σ. 78-85. Παραμένοντας ανάμεσα στους εκπροσώπους της σχολής της Φραγκφούρτης, ο Marcuse, πριν περισσότερο από τριάντα χρόνια, διαπίστωνε προφητικά ότι στη λογική της μαζικής κοινωνίας τα όρια αυτών των πεδίων ζωής έπρεπε να περισταλούν δραστικά. Λέει σχετικά: «Το έγκλημα είναι μιας κοινωνίας, όπου ο πληθυσμός που αυξάνει χειροτερεύει τον αγώνα για την ύπαρξη [...] Η λαχτάρα ενός μεγαλύτερου «ζωτικού χώρου» δεν εκδηλώνεται μόνο στη διεθνή ελιθελτικότητα, αλλά και μέσα στο έθνος. Εδώ η επέκταση εισέβαλλε, με τις αναρίθμητες μορφές ομαδικής εργασίας, κοινωνικής ζωής και διασκέδασης, στον εσωτερικό χώρο της ιδιωτικής σφαίρας και ουσιαστικά εξαφάνισε τη δυνατότητα εκείνης της απομόνωσης στην οποία το άτομο, όταν απομείνει μόνο με τον εαυτό του, μπορεί να σκεφθεί, να αναζητήσει και να βρει. Αυτή η όψη της ιδιωτικής σφαίρας -η μόνη προϋπόθεση που, όταν οι ζωτικές ανάγκες ικανοποιούνται, μπορεί να δώσει νόημα στην ελευθερία και στην ανεξαρτησία της σκέψης-έγινε από πολύ καιρό το πιο πολυέξοδο από τα εμπορεύματα, που μπορεί να επιτρέψει στον εαυτό του μόνο το πάμπλουτο άτομο (το οποίο δεν το χρησιμοποιεί). Από αυτή την άποψη, εξάλλου, η κουλτούρα αποκαλύπτει τις φεουδαρχικές ρίζες της και τα όριά της. Μπορεί να γίνει δημοκρατική μόνο διαμέσου της κατάργησης της μαζικής δημοκρατίας, δηλαδή μόνο αν η κοινωνία κατορθώσει να αποκαταστήσει τις προϋποθέσεις της ιδιωτικής σφαίρας, επιτρέποντάς τες σε όλους και προστατεύοντάς τες για όλους [H. Marcuse, *L'uomo à una dimensione. L'ideologia della società industriale avanzata*, Einaudi, Torino 1967, σ. 253].

κές στάσεις και συμπεριφορές που απηχούν βαθύτερες υποκειμενικές προσδοκίες, επιθυμίες και ανάγκες, είναι τέτοιας σπουδαιότητας για τις δυνατότητες διακυβέρνησης της κοινωνίας, που το κράτος δεν μπορεί να αποφύγει να παρέμβει σε αυτούς. Όμως, η παρέμβαση αυτή δεν μπορεί να γίνει δίχως να καταπατηθούν περιοχές που εμφανίζουν τα χαρακτηριστικά της δημιουργικής συνύπαρξης και της ελεύθερης διεπίδρασης. Αλέναντι στο παράδοξο της εισβολής διοικητικών μεθόδων δράσης, σε περιοχές αυθόρμητης πολιτισμικής συγκρότησης και αναπαραγωγής των διυποκειμενικών σχέσεων,⁴³ θα υψωθούν οι ανάγκες υπεράσπισης αυτής της συνύπαρξης και αυτής της διεπίδρασης. Αυτές οι ανάγκες θα διαμορφώσουν συμπεριφορές ριζοσπαστικοποιημένες, που οδηγούν σε ρήξεις με τα συμβατικά όρια του συστήματος.⁴⁴

Στην προσπάθεια υποκατάστασης των λογικών της συμβίωσης, της παράδοσης, της επιβίωσης, της εργασίας και της ποιότητας από τις λογικές, αντίστοιχα, του ανταγωνισμού, της νομικής πράξης, της συσσώρευσης, του παραγωγισμού και της ποσότητας, το κοινωνικό κράτος δε θα συναντήσει αντιδράσεις από τα παραδοσιακά επαναστατικά τμήματα της εργατικής τάξης. Αυτά θα προτιμήσουν την εγγύηση μιας νεοκορπορατικής διαμεσολάβησης και διευθέτησης των βιομηχανικών σχέσεων.⁴⁵ Θα συναντήσει όμως πε-

43. Τα λόγια του Barcellona συνοψίζουν με απαισιοδοξία τα αποτελέσματα αυτής της εισβολής: «Μας αφαιρέθηκε πλέον ολοκληρωτικά ο έλεγχος του φανταστικού, η επινοητικότητα, η φαντασία, που στάθηκε ιστορικά το έδαφος της συγκρότησης της ατομικότητας της εμπειρίας, ως εμπειρίας άμεσης και ευθείας, ικανότητας συσσώρευσης γνώσεων και απόδοσής τους με λέξεις» [P. Barcellona, *L'individualismo proprietario*, ό.π., σ. 116].

44. Βλ. μεταξύ άλλων A. Touraine, «Les nouveaux conflits sociaux», *Sociologie du travail*, τχ. 1, 1975, σ. 1-17].

45. Ο ρόλος του ανεπτυγμένου νεοκορπορατικού συστήματος διαμεσολάβησης των συγκρούσεων, στο πλαίσιο των αναγκών συσσώρευσης και νομιμοποίησης, έχει συγκεκριμένες επιπτώσεις στις σχέσεις αυτών των παραδοσιακών εργατικών ομάδων και των νέων κοινωνικών υποκειμένων. Ο νεοκορπορατισμός, στο νομιμοποιητικό επίπεδο αφενός, εμφανίζει διαδικασίες λειτουργικής εκπροσώπησης των κυριαρχούμενων τάξεων (άρα και των αποκλεισμένων από τους μηχανισμούς αγοράς κοινωνικών ομάδων) στα θεσμικά κέντρα προσδιορισμού των γενικότερων συνθηκών διαβίωσης του πληθυσμού. Στο πεδίο της συσσώρευσης, αφετέρου, οι κορπορατικοποιημένες ομάδες υποβαθμίζουν τις καθεαυτού πολιτικές πρόνοιες (που απευθύνονται στους «αποκλεισμένους»), περιορίζοντας με τον τρόπο αυτό μια εξαιρετική διασπορά των διαθέσιμων πόρων. Για τα ζητήματα αυτά βλ. αναλυτικότερα Μ. Ψημίτης, *Κορπορατισμός: προβλήματα θεωρίας και μεθοδολογίας*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, 1994, σ. 83-87.

λώριες κοινωνικές αντιστάσεις από εκείνες τις κοινωνικές ομάδες, οι οποίες, απέναντι στην τεχνοκρατική χειραγώγηση των πολιτισμικών κανόνων συμβίωσης, ανακαλύπτουν ένα βασικό κίνητρο συσπείρωσης των μελών τους και επιβεβαίωσης της συλλογικής ταυτότητας. Δηλαδή, από τις ομάδες των οποίων τα μέλη αποκτούν συνείδηση ότι τα οικονομικά υποκατάστατα και η θεσμοποιημένη πρόνοια δεν είναι σε θέση να εξασφαλίσουν την ομαλή επανεισαγωγή του ατόμου σε πλαίσια αυθόρμητων κοινωνικών και διυποκειμενικών δεσμών.

Με αυτούς τους όρους τίθεται εν αμφιβόλω η επάρκεια μιας δικαιικής διευθέτησης των κοινωνικών χώρων. Η στρατηγική του κοινωνικού κράτους για τα κοινωνικά δικαιώματα αντανakλά αναπόφευκτα την αντίφαση που διατρέχει τις πολιτικές του ανάμεσα σε λογικές συσσωρευσης και λογικές νομιμοποίησης, ή ανάμεσα σε λογικές οικονομικής ανάπτυξης και λογικές κοινωνικής δικαιοσύνης. Η στρατηγική των κοινωνικών δικαιωμάτων συνιστά τις επανορθωτικά προσανατολισμένες πρωτοβουλίες του κράτους, απέναντι στις «βλάβες» που προκαλεί η οικονομική ανάπτυξη. Αυτή η στρατηγική, όμως, δεν μπορεί να αντιμετωπίσει στη βάση τους τα προβλήματα που ρυθμίζει με το δίκαιο και την υλική «αποζημίωση», στο μέτρο που δεν αγγίζει τις υλικές συνθήκες που προσδιορίζουν τη διαμόρφωση των νέων προσδοκιών. Σύμφωνα με τη διατύπωση του Barcellona, «δεν είναι δυνατόν να αντισταθμιστεί με μια πολιτική των δικαιωμάτων η έλλειψη ή η ανεπάρκεια μιας μεταρρυθμίσης της πόλης και της εργασιακής διαδικασίας κτλ.»⁴⁶ Μπορεί, όμως, να αποτελέσει το πεδίο όπου υλοποιείται ένας έντονος ανταγωνισμός, μια σχέση δύναμης ανάμεσα στα κυρίαρχα συμφέροντα και στα συλλογικά κινήματα.

Σε αυτή την περίπτωση, εντούτοις, ο ενδιάμεσος χώρος των κοινωνικών δικαιωμάτων που συνδέει τις πολιτικές του κράτους με τη δράση των ε.κ.κ. συνιστά κατ' ουσίαν ένα πεδίο αντιφατικής δράσης, όχι μόνο του κράτους αλλά και των ίδιων των ε.κ.κ. Με την έννοια ότι, στην πάλη τους για τα κοινωνικά δικαιώματα τα νέα κοινωνικά υποκειμένα εσωτερικεύουν τη λογική εξάρτησης και ενσωμάτωσης που προωθεί το κράτος. Δηλαδή στην ουσία τείνουν να γίνουν οργανικό κομμάτι μιας κοινωνίας, η οποία εμπιστεύεται πλέον τα πάντα στο δίκαιο και ειδικότερα, ό,τι δεν κατορθώνει να

46. P. Barcellona, *Il ritorno del legame possibile*, ό.π., σ. 111.

πραγματοποιήσει, στο πεδίο της μεταρρύθμισης των υλικών συνθηκών της.

Τα κοινωνικά δικαιώματα που θεσπίζονται στο κοινωνικό κράτος αποκαλύπτουν (ή, ειρωνικά, υποκρύπτουν) όχι μόνο την εγγενή λογική αντίφαση και τη διπλή υπόσταση των πολιτικών του, αλλά και την αντίφαση που χαρακτηρίζει τη διαδικασία συγκρότησης της συλλογικής ταυτότητας των νέων συλλογικών υποκειμένων. Πράγματι, αν θεωρήσουμε ότι οι ανάγκες που θεμελιώνουν την ταυτότητα των κινημάτων προσδιορίζονται με βάση το δίπολο φύση και κοινωνία, θα μπορούσαμε, κατ' αρχάς, να διαχωρίσουμε τα συλλογικά κινήματα που κινητοποιούνται με βάση τον αυθορμητισμό των αναγκών (οικολογικό, φεμινιστικό, νεολαϊστικό), από τα κινήματα που κινητοποιούνται με βάση έναν κοινωνικό και σχεσιακό προσδιορισμό των αναγκών (κινήματα για την υγεία και την ψυχιατρική μεταρρύθμιση, την κατανάλωση, τους θεσμούς απομόνωσης, τις εθνικές και γλωσσικές διακρίσεις κ.ά.). Κατά δεύτερο λόγο όμως, θα διαπιστώσουμε ότι μια πιθανή σύνδεση του κάθε ε.κ.κ. αποκλειστικά με έναν από τους δύο πόλους προσδιορισμού των αναγκών, υποτιμά τη σύνθετη φύση και ταυτότητα αυτών των κινημάτων.

Στην πραγματικότητα, στο πλαίσιο συλλογικής δράσης υπάρχει ένα σύστημα πολιτισμικών αναπαραστάσεων, που διαπερνά ολόκληρη την κοινωνία και το οποίο οι διαφορετικές ομάδες ιδιοποιούνται με αντιφατικό τρόπο.⁴⁷ Έτσι, η καθαρή επίκληση στη φύση μπορεί να μετατραπεί σε εργαλείο ενσωμάτωσης και αγοραίας αξιοποίησης, ενώ η επίκληση στην κοινωνικότητα και σχεσιακότητα των αναγκών μπορεί να υπερβεί τη δυναμική της ενσωμάτωσης των διεκδικήσεων στο κυρίαρχο σύστημα σχέσεων συνδιαλλαγής και, να οδηγήσει σε κινητοποιήσεις που αντιμάχονται την περιθωριοποίηση, την απομόνωση κ.ο.κ.

Στο πλαίσιο αυτής της εκτίμησης, η ρίζα της αμφισημίας του κοινωνικού δραν βρίσκεται στο γεγονός ότι, οι ανάγκες που θεμελιώνουν τη συλλογική ταυτότητα είναι το σύνθετο σημείο αναφοράς τόσο της φυσικής όσο και της κοινωνικής εξάρτησης. Είναι, δηλαδή, αδύνατη μια μορφή καθαρής δράσης, μια συμπεριφορικά μονοσήμαντη σύνδεση των συλλογικών υποκειμένων με το σύστημα πολιτισμικών αναπαραστάσεων και αναγκών. Υπό την έννοια

47. Βλ. σχετικά A. Melucci, «Identità e azione collettiva», ό.π., σ. 155.

αυτή, τα κινήματα που επικεντρώνουν τη δράση τους στην αυθορμητικότητα, καθαρότητα και αμεσότητα των φυσικών αναγκών, αντιτίθενται στο «κοινωνικό» και στην τάση του να προσαρμόζει τις διαφορές των ανθρώπων στη συστημική κανονικότητα, να ομολογοποιεί τις εσωτερικές διαφορές στην κοινωνία, με τα κριτήρια μιας ορθολογικής και ομοιογενούς λογικής για την ταυτότητα⁴⁸ που διέπει το κράτος. Την ίδια στιγμή, ωστόσο, η φύση γίνεται το ιδεολογικό φάντασμα που τροφοδοτεί την αυταπάτη της «αποχώρησης» από τις κοινωνικές σχέσεις, ένα προκοινωνικό πεδίο συγκρότησης της ταυτότητας. Ειδικά στις περιθωριακές αντικουλούρες, που αρνούνται πεισματικά τα προβλήματα που συνδέονται με κάθε μορφή κοινωνικότητας και σχεσιακότητας των αναγκών, δηλαδή την έλλειψη πόρων, την ανάγκη αποτελεσματικότητας, τα προβλήματα του καταμερισμού εργασίας κτλ.

Ανάλογη αμφισημία εμφανίζουν και τα κινήματα που επικεντρώνουν τη δράση τους στην κοινωνικότητα/σχεσιακότητα των αναγκών. Ενώ δηλαδή αυτό το πρότυπο δράσης είναι το ιδεολογικό εργαλείο για την ενίσχυση του κοινωνικού ελέγχου, ταυτόχρονα προβάλλει μέσα από τη δράση αυτών των κινήματων μια συλλογική έκφραση των αναγκών, που η εξατομικευμένη δομή της μαζικής κοινωνίας τείνει να αρνείται.⁴⁹ Υπογραμμίζει την πολιτικότητα

48. Η αντίσταση στην ομολογοποίηση που εκκινεί από τις «αυθόρμητες ανάγκες», συνδέεται οπωσδήποτε και με την απόρριψη της εργασίας, όχι ως εργαλείου επιβίωσης αλλά ως μέσου ικανοποίησης, που επιλέγουν τα κοινωνικά υποκείμενα. Φυσικά, η απόρριψη αυτή δεν είναι σύγχρονη επινόηση. Χαρακτηριστικά η Α. Heller, επικαλούμενη τον Kierkegaard, υποστηρίζει ότι η αίσθηση της ανίας δεν προέρχεται μόνο από την ανεργία αλλά και από τη μονοτονία μιας πυρετώδους καθημερινής δραστηριότητας. Με αυτή την έννοια, το αντίδοτο κατά της ανίας δεν είναι η «καθαρή» και απλή δραστηριότητα, αλλά οι δραστηριότητες που έχουν νόημα, που επιτρέπουν το Ήεδίπλωμα των ανθρώπινων ικανοτήτων. Μεταξύ αυτών των δραστηριοτήτων η Heller συγκαταλέγει ως πολύ σημαντικές τις έντονες διαπροσωπικές σχέσεις που βασίζονται στην ισότητα [βλ. σχετικά Α. Heller, *ό.π.*, σ. 398-399].

49. Ο Κ. Τσουκαλάς υποστηρίζει ότι η σύλληψη και η θέσπιση της κοινωνίας υπό το κοινωνικό κράτος αντανακλά αμετάβλητα την ατομοκεντρική λογική του φιλελεύθερου κράτους δικαίου. Δηλαδή το γεγονός: (α) ότι η κοινωνική μονάδα που αποτελεί το μέτρο σύγκρισης και αναφοράς των κοινωνικών διαφοροποιήσεων είναι το άτομο· (β) ότι «η εμφάνιση νέων μορφών κοινωνικών αξιώσεων προς το Όλο δε συνοδεύεται από την αναβίωση νέων μορφών κοινωνικών καθηκόντων του ατόμου προς τους άλλους» [Κ. Τσουκαλάς, *Είδωλα πολιτισμού. Ελευθερία, ισότητα και αδελφότητα στη σύγχρονη πολιτεία*, Θεμέλιο, Αθήνα 1991, σ. 388-389]. Υπό το πρίσμα αυτό, τα ε.κ.κ. θα έπρεπε να θεωρηθούν ως θέσπιση «μιας κοινωνίας μέσα στην κοινωνία», με την έννοια ότι επιτυγχάνουν την άτυπη όσο και ισχυρή κανονι-

των αναγκών, και την αντίσταση στη γραφειοκρατική και διοικητική υποβάθμιση και στον κερματισμό των αναγκών που επιβάλλει το σύστημα υπηρεσιών.⁵⁰

Ο διττός προσδιορισμός των αναγκών που θεμελιώνουν την ταυτότητα των νέων υποκειμένων, γίνεται η βάση της αντιφατικής φύσης των ε.κ.κ. Τάσεις «επιστροφής» στο παρελθόν και τάσεις «δραπέτευσης» στο μέλλον, κινήσεις διαμαρτυρίας και κινήσεις θετικών προτάσεων, συνθήματα περιχαράκωσης και συνθήματα συνδιαλλαγής, παραγωγή αξιών χρήσης και παραγωγή ανταλλακτικών αξιών, δραστηριότητες προσανατολισμένες στην αμεσολάβη υποκειμενικότητα και δραστηριότητες προσανατολισμένες στην κρατικά μεσολαβημένη αμοιβή,⁵¹ «αμυντικά» και «επιθετικά» κινήματα,⁵² όλα αυτά είναι μερικά από τα αντιθετικά ζεύγη που σημασιοδοτεί η αντιφατική φύση τόσο του συστήματος πολλών πολιτισμικών αναπαραστάσεων, που διατρέχει την κοινωνία και που το κοινωνικό κράτος προσπαθεί να χειραγωγήσει, όσο και των συλλογικών ταυτοτήτων που θεμελιώνουν τα ε.κ.κ.

Συμπερασματικά, λοιπόν, τα κοινωνικά δικαιώματα συνιστούν, από τη μια πλευρά, το πεδίο όπου υλοποιείται η σχέση δύναμης ανάμεσα στα συμφέροντα των κυρίαρχων τάξεων και ομάδων στην κοινωνία και στα συλλογικά κινήματα, που εκπροσωπούν συμφέροντα εκτός της αγοράς. Από την άλλη, συνιστούν ένα πεδίο όπου δοκιμάζεται η συνοχή των πολιτικών του κράτους, αλλά και η συνέπεια των δράσεων των συλλογικών κινήματων. Αυτό το γεγονός καθιστά ακόμη πιο σύνθετη τη δράση των κινήματων και υπονομεύει το δυναμικό ρήξης που περιέχουν, με την έννοια ότι στο πεδίο των κοινωνικών δικαιωμάτων ωθούνται σε μορφές δράσης που,

στική ρύθμιση των συμπεριφορών των μελών τους, με τρόπο ώστε η μεταξύ τους αλληλεγγύη, αυτή καθαυτή, να γίνεται θεμελιώδης συνιστώσα της ατομικής ταυτότητας. Άρα, υλοποιούν μια μορφή ενσωμάτωσης του ατόμου στην ομάδα, που ποιοτικά ξεπερνά κατά πολύ τη μορφή της σχέσης ανάμεσα στο άτομο και στη συλλογικότητα υπό το κοινωνικό κράτος.

50. Για τα ζητήματα αυτά βλ. Α. Melucci, ό.π., σ. 156-158.

51. Βλ. χαρακτηριστικά την κριτική που ασκεί ο Α. Gorz στις καπιταλιστικά προσανατολισμένες δραστηριότητες του φεμινιστικού κινήματος [Α. Gorz, *Αντίο προλεταριάτο*, Νέα Σκέψη, Αθήνα 1986, σ. 63 και 121].

52. Είναι αλήθεια, ότι συχνά υποτιμάται η σύνθετη, αντιφατική, φύση των κινήματων και τονίζεται μονοσήμαντα μία από τις δύο ταυτοποιητικές όψεις τους («αμυντικά» ή «επιθετικά» κινήματα) [βλ. για παράδειγμα, Π. Γκλως, *Μανιφέστο για μια νέα ευρωπαϊκή αριστερά*, Οδυσσέας, Αθήνα 1986, σ. 72].

αφενός ενισχύουν τη θέση τους στο πλαίσιο του έντονου κοινωνικού ανταγωνισμού, που συντηρούν με τα συμφέροντα που αναγνωρίζονται στη συσσώρευση, αφετέρου, δρώντας με αυτό τον τρόπο, οδηγούνται όλο και περισσότερο σε μορφές «συμμετοχής» και «συνδιαχείρισης» που προϋποθέτουν τη μεσολάβηση, άρα μπορούν να οδηγήσουν στην αφομοίωση της άρνησης της ομολογοποίησης.